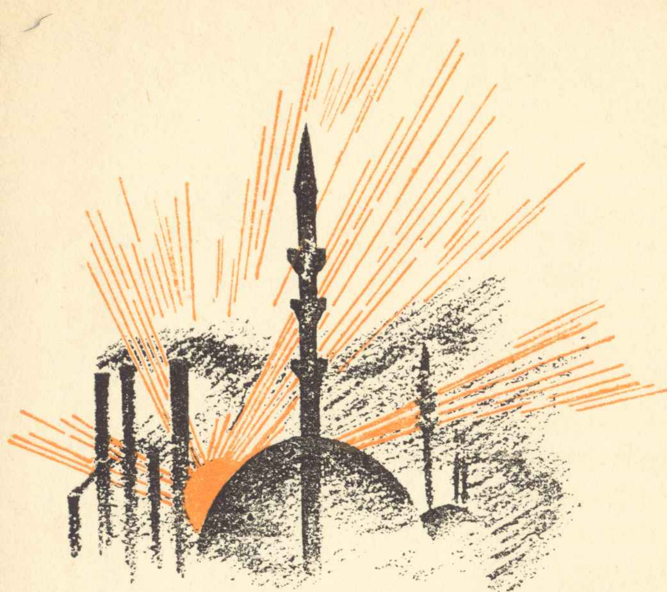
КОСТЬ КОТКО

СОНЦЕ ПОЗА МІНАРЕТАМИ

КНИГОСПІЛКА

КОСТЬ КОТКО

СОНЦЕ ПОЗА МІНАРЕТАМИ

КНИГОСПІЛКА

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в журналі «Літопис Українського Друку» та «Картковому репертуарі» Української Книжкової Палати.

Обкладинка Л. Каплана

Упрліт 1597. Харків,
Зам. 2028. Тираж 4000.
Літо - Друк. „Книгоспілки“
Нетеченська набер., 14
1928

ЗБЕРІГАЮЧИ ЧАС читачевий і свій власний, автор внамисне не понастромляв до книжки різних описів місцевостей та історичних, статистичних і екзотичних довідок. Автор охоче повідомить кожного читача, що надішле до видавництва свою адресу (звичайно, приклавши 10 коп. марку на відповідь), де саме, з яких книжок і справочників він може здобути подібні дані. Читачам, що не люблять листуватись з письменниками, автор одразу радить чекати літери „Т“ у БСЭ: там напевне будуть всі потрібні відомості.

Що можна побачити в чужій країні за 5 тижнів—без мови, без грунтовного розуміння побуту переходової доби? І ця книжка—не про Туреччину, а про себе, радянського громадянина й українського гумориста в Туреччині.

Що ж до белетристичних ухилів, то хай читач не думає, що йому пощастить колись познайомитися з Ліханум чи, скажемо, з Михайлом Володимировичем. Звичайно, це—збірні типи, і дивно було б вимагати від когось із них письмового ствердження всіх його розмов з автором.

І ще, для рецензентів: одного тут не зможе знайти зацікавлений читач. Може, найголовнішого. Робітничої Туреччини автор не бачив і не міг побачити. Автор вважав себе за лояльного гостя Турецької держави й тому не хотів втручатися до тих справ, де він аж ніяк не може погодитися з політикою уряду.

СТАМБУЛЬСЬКІ ФОТА

Віра безвір'я

Цей голос покрив усе.

Тільки-от-тільки дзвонили трамваї, прокладаючи свою путь по вузькій натовпленій вулиці; на різні голоси ревли авта на Пері; гаморіла юрба, — а ми, на другому поверсі емігрантського кафе „Петроград", біля відкритого вікна вбирали в себе ці згуки, вбирали майже мовчки, обгортаючи довгими павзами коротенькі репліки.

І раптом — голос чи зойк, верескливий, пронизливий, хоч і не на високих тонах, голос, що йде з неба, а може й з-під ніг. Спокійний і тривожний разом.

Наше кафе — на перехресті Великої вулиці Пери й Сарківз-Агаджі. На протилежному розі, наукіс, маленький мечет із маленьким мінаретом. Тут, у кварталах европейців, він аж нічим не нагадує стамбульські мечети. Ну, як домова церква гімназії чи благодійної установи перед якимсь старовинним собором.

На зубожілому мінареті зубожілого мечету, оперщися на парапет у напрямі на південний схід, муедзин співає хвалу Алахові та посланцеві його. І цей голос наповнив

усю галасливу вулицю, і вже авто-людський гармидер-гук — тільки акомпаніментом до нього.

Не знаю, як убиралися муедзини раніш. Думаю, що не так, як цей. Бо звичайне пальто й звичайний чорний— оксамитовий, здається—капелюх співця алахової всемогутности, позбавляють його жодної містичности й романтизму. Чи не в цьому був глибокий зміст одчайдушної реформи Кемаля, що над нею знущаються газетярі буржуазної Европи? Вчора прочитав у французькій газеті: „Що ж до Туреччини, то там диктатуру президента поширено навіть на деталі вбрання“... Здерто з муедзина чалму, з правовірного турка—феску,—і куди тепер поділася покірність алахові й його повпредові на землі—каліфові?

Буяє життя. Горить електрика, біжать авта—вони в цей час на Пері нерозривною стрічкою. На протязі пів-кварталу можна купити все, навіть не заходячи до крамниць: од каштанів і „дузіко“, місцевої поганої горілки, аж до жіночого тіла. І не підводячися з місця, я бачу, як на тому тротуарі жовтоволосий велетень матрос, світлий, як день, купує чорну кремезну муринку—темну, як ніч.

А над цим усім самотній голос самотнього муедзина. Скільки, скажете, треба мати віри, щоб у царстві мамони славити бога? Нічого подібного! Треба мати віру безвір'я, безнадійний цинізм, одчайдушний наплювізм, треба ані крихти не вірити в свого бога, не поважати, щоб закликати молитися йому серед гамору веселого життя та хвалити його за премудре влаштування світу: жовтявий швед може купити собі на дві години чорняву муринку.

Звертається служитель Магомета обличчям на південний схід, до Мекки, але зір його не сягає далі освітленого вікна нашого кафе, де кілька гяурів п'ють каву (та й то не турецьку, а з молоком). Його голос на кілька хвилин покриває ввесь галас, але — треніровка, товариші, не більше!

І коли, проспівавши кілька раз, що Алах — великий і милостивий, він зникає з мінарету—мені здається, що я бачу безнадійний жест рукою на прощання—до всіх людей, що, по-хорошому чи по-поганому, не вірять у бога.

За півгодини він питиме каву у своїй улюбленій кав'ярні й говоритиме з сусідами про курс ліри та катастрофічне зменшення прибутків, а потім, може, купуватиме— не муринку, білу. Хіба не вистачить білих емігранток у веселих кварталах Пери?

Перші хвилини

Вузька вулиця, така вузька, що темно від високих будинків. Великий рух, люди, авта. Швидка машина уносить просто вгору. Сиджу біля шофера й тому все бачу. Але цікаво: не пам'ятаю, щоб бачив хоча б один трамвай! Згодом переконався, що цією таки вулицею й трами ходять, але тоді, в перші хвилини, стільки вражінь, стільки оголомшений чужим рухом і власною швидкістю, що не бачив їх.

Не пам'ятаю людей. Не запам'яталося жодного обличчя. Не бачив нічого характерного східнього—тільки враження великого, рухливого. Таке й мусить бути завжди перше враження великого чужого міста.

Од митниці до готелю через вулиці Войвода, Окджі-Муса й Пті-шан, а потім по Великій вулиці Пері ми їхали хвилин десять. Мустафа—найкращий і найсміливіший у Стамбулі шофер. Він уже скоро шість років їздить на радянській машині.

Розклад буржуазної Европи

Вчора ввечері були в Таксімі.

Невеличкий садок, значно менший, ніж у Харкові на Римарській. За вхід тільки 5 гурушів (копійок). Ще пів-гуруша якогось податку—і все. Надзвичайно демократична розвага!..

— Почекайте... — загадково каже мій попутник.

Про зміст цього „почекайте“ я дізнався щойно, як виходячи з садку, ми заплатили за дві порції морозива й пляшечку содової води... 6 лір (карбованців). У найдорожчому кафе це б коштувало 50 коп.

Проте, своє морозиво ми їли за столиком перед естрадою. А на естраді—дивертисмент. Грає джаз, танцюють одна по одній якісь негарні дівчата, співає куплети місцевий улюбленець Амор (між іншим—про відставного врангелевського козака дуже їдко; російська емігрантська публіка суворо мовчить замість оплесків), все як слід. Потім—чарльстон. Його танцює й публіка між столиками...

Цього ж вечора я, в якомусь звязку з процесом Сакко й Ванцеті, прочитав в газеті назву американського міста Чарльстон. Завтра їх мають стратити. Моторошно було дивитися на цей танок із такою назвою.

На ранок я ділився враженнями в нашій маленькій комуні. Було не скажу, щоб огидливо, а якось неприємно від неестетичного танку з верещанням „чарльстон, чарль-стон“.

Маленькій Люсі—ще нема 3-ьох. Вона, однак, уже розуміє розмови дорослих. Коли я скінчив розповідати, Люся вийшла на середину кімнати й почала танцювати так само, як оті, в Таксімі. Тільки танцювала вона й виспівувала „чарль-стон“ якось естетичніш. Люся передвчора приїхала на одному пароплаві зі мною. Чарльстона вона вивчила ще в Москві...

От і пишіть про розклад буржуазного Заходу!

Диктатура жилетки

Надійшли надзвичайно жаркі дні. Спека. Люди безперервно п'ють холодний „газос“, або „суук-су“. Мій фото-апарат одпочиває: персонажі ховаються в таку чорну тінь, що ніякої змоги нема сфотографувати щось цікаве.

І ці люди ходять у темних костюмах (осінній „сезон“) з жилетками, в осінніх м'яких капелюхах. З них ллється піт, але вони мужньо терплять, бо такий закон пристойности.

Напроти готелю—поліційна варта. Черговий поліцай цілий день стоїть і регулює вуличний рух. Але цей поліцай зрушив зі свого місця і зробив чимало кроків за мною, коли я вийшов із дому без капелюха.

Жилетку й капелюх—дві речі я зненавидів назавжди, перебуваючи в чужій країні. Тільки „нижчим істотам“—продавцям чаушу чи бубликів—вибачають перебування на головних вулицях без жилетки й капелюха. Коли я спробував робити протест проти цих причандалів пристойности, я бачив як інстинктовно поверталось за мною здивовані погляди. Найжорстокіший з законів—закон неписаний. Його люди отак просто, звичайно—перемогти не можуть.

Я бачив, як блискуче вдягнені дами й кавалери з огидою відсувалися набік, коли повз їх проходив—не тротуаром, бруком,—засмальцьований хамал, несучи на плечах важкий вантаж. Я бачив, як залізничних робітників такий же залізничник, тільки кондуктор (істота вищої категорії) залишив тільки до найближчої станції у вагоні І класу, і тільки з умовою: не сідати. Місця були порожні, на ввесь вагон був тільки один пасажир—я, але ж на мені був капелюх і жилетка, і я мав право протестувати проти того, що поруч мене посадили нижчу істоту, пасажира III класу.

З балкону

Готель—на Великій вулиці Пері. Її тепер перейменовано в Улицю Незалежности (Істіклаль джадесі). Ліворуч—один квартал до Тунелю—де можна їхати під землею в Галату, праворуч—видко всю вулицю майже до повороту на Пті-шан.

Чистенькі трамваї з фантастичними ієрогліфами замість цифр. Досі не знав, що турки вживають якихсь інших цифр, не арабських і не римських. Повертаюся до кімнати, бачу на стіні відривний календар із такими самими ієрогліфами. Справу полагоджено. За чверть години я вже читаю номери на трамваях і навіть чотирьохзначні номери автомобілів.

Улиця вузька, хоч і трохи ширша від тієї, де ми їхали напочатку. В протилежному будинку—якась модна майстерня. Молоді, гарно одягнені люди, шиють щось і кунять на стільцях.

Сила авт. Вони йдуть майже нерозривною стежкою. Доми високі, на 5—7 поверхів, але дуже вузькі. Мені розповідають, що вони—дерев'яні, дуже давньої будови.

Улиця

Перші дні не міг зрозуміти: чому тут так багато публіки завжди на вулиці? Адже місто значно менше за Москву, адже великих справ тут не може бути. Довгий час не знав, чи можна стрибати в трами й вистрибувати, не бачив, щоб хтось так робив.

Тут ніхто не поспішається. Ходять поволі. Виявляється, що з трамів можна виходити під час руху, але ніхто не стрибає. Навіщо? Воно бо десь там спиниться!

Думаю, багато люду на вулиці ось через що: всі ходять поволі. Кожний, навіть вийшовши в справі, перебуває на вулиці вдвічі більше, ніж у нас. Тому й здається, ніби вулиці переповнено. Коли б люди ходили так швидко, як у нас, здавалося б вдвічі менше.

Спочатку не вмів переходити вулицю. Стоїть поліцай в колоніяльному, але червоному шоломі й байдуже помахує паличкою, дивлячись собі під ноги. Ніхто на його

не зважає, кожний їде й іде, як сам знає. Я перші дні довго чекав проміжку серед авт, потім біг на той бік. Незабаром навчився переходити, коли забагнеться. Ніхто мене не розчавив, як бачите.

Собака

Ми їхали автом наниз, до Галати. Їхали швидко. Раптом шофер майже спинив машину.

Серед вулиці лежав собака й байдуже дивився на авто. Шофер обережно об'їхав—це дуже важко було на такій вузькій вулиці.

Шофер був турок. Турки ще й досі дуже люблять собак і котів. Образити таку тварину колись вважалося за гріх. Тому й у прислів'я ввійшла безліч константинопольских собак.

Коли їдеш шіркетом на Пренкіпо або купаєшся в Мармуровому морі—бачиш серед моря два маленькі острови. Один—зрізаний, ледве визирає з води, другий—гострий. Це—Платі й Оксія. Там нічого не росте й там ніхто не живе. Ці дві темні плями якимсь дисонансом порушують яскравість рожевих островів.

Років окупації Антанта вивезла всіх собак із Константинополю на острів Оксію й потруїла там. Сучасні стамбульські собаки—молоді. Але ви чули, що таке атавізм? Молодий собака, що виріс уже після окупантів, якимсь інстинктом розуміє, що в турецькому народі живе зворушлива любов до кожної тварини.

Крамниці

Їх наповнено крамом: пахощами, одягом, галантерією, різними витребеньками. Вітрини блищать і ваблять. Але всередині нікого майже нема. Ввечері вітрини майже не освітлюються.

Ніхто нічого не купує. Лозанна спричинилася до панічної втечі чужинців. Кілька років після цього—жодного імпорту конфексіону до Туреччини нема: для кого вводити? Залишилися старі товари.

Біднота турецька їх не купує—дорого. Буржуазія має змогу одягатися в Европі.

І стоять на Пері великі магазини з блискучими вітринами, з продавцями без покупців.

Одно слово в двох мовах

Німецькою мовою слово „вар" значить—було. Турецькою мовою „вар"—є. В турків є тільки те, що вже було в західнього народу. Турків вважали за націю нижчого рангу.

Але надійде час, коли й у турків буде те, що є тепер, а не було колись на Заході.

Хоробрий Потокер

Потокера виряджено на роботу до Туреччини 1923 р., коли на виїзд до Стамбулу, тоді ще—Константинополю—замало було самої турецької візи. Кемалісти ще не були повноправними хазяями на своїй землі. Приїжджих з радянської сторони не випускали на беріг без потрібної візи—англійського, французького й італійського комісарів.

У Потокера такої візи не було. Потокер ставився цілком лояльно до молодої турецької республіки і вважав, що не слід турбуватися про всякі там імперіялістичні порядки.

Коли пароплав стояв на Босфорі, Потокер дав ліру перевізникові і вночі переїхав до Стамбулу.

Далі все мусило піти гаразд. Турецька віза в Потокера є, поліція імперіялістів його на березі чіпати не могла—був час Лозанської конференції. Потокер забрався

до якогось готелю на вулиці Пті-шан, зареєструвався в портьє і ліг спати.

А наранок, годині о 6-ій, Потокер прокинувся від жахливого кошмару: йому снилося, ніби англійська поліція розшукує його по всій столиці. Прокинувшись, Потокер почув з вулиці:

— А де Потокер? А де тут Потокер?

Галасувала вся вулиця. Крики лунали з усіх боків. Обережно, навколюшках підлізши до вікна, Потокер визирнув зі свого шостого поверху й трохи не зомлів:

По всій вулиці Пті-шан туди й сюди ходили якісь люди й вигукували:

— А де тут Потокер?

В декого з людей були якісь лантухи й кошики за плечима. Можливо, що за східнім звичаєм, спіймавши Потокера, ці агенти британського імперіялізму звяжуть його, запакують у ці лантухи й викинуть нещасного в бурхливі хвилі Золотого Рогу. Адже колись султани, розриваючи дипломатичні взаємини, кидали чужоземних послів до глибокої криниці у палаці Єді-куле... Солодка й почесна смерть за вітчизну, але був Потокер ще молодий—і не хотів умирати на дні Золотого Рогу, та ще й у лантухах—може радянського виробництва. Він же як раз і приїхав торгувати лантухами!

Цілу добу просидів Потокер у себе в номері, нікуди не виходячи.

А другого ранку Потокер почув знову:

— А де тут Потокер?

Обливаючися циганським потом, Потокер почав міркувати, який засіб самогубства легший—чи повіситися на цвяшку в номері, чи впрост здатись на милість британських катів? І раптом почув інші голоси, що наближались із якоїсь маленької вулички проти готелю:

— А тут Потокер!.. Ось тут Потокер!

В голосах чути було якусь урочистість перемоги.

Цю добу Потокер пересидів чи перележав під ліжком. І третього ранку почув своє прізвище аж біля самих дверей.

Та диво: голос був знайомий. Двері розкрилися— і Потокер побачив свого товариша з Торгпредства. Торгпредство дві доби шукало Потокера по всіх готелях і нарешті натрапило на його слід.

Та не Торгпредство розіслало таємничих катів із кошами. У районі Пті-шан живе чимало греків. Тому ранком продавці вигукують товар свій грецькою мовою. І скромне грецьке „пататіс“ (картопля) згучало для вуха хороброго Потокера, відважного борця проти британського імперіялізму, його таки власним ім'ям.

Вулиця говорить

Вулиця говорить всіма голосами. Вона починає з 6-ої години ранку.

Пронизливо, з верещанням, з вигуками, виспівами оголошують продавці про велику подію: вони принесли свій товар.

У Стамбулі хазяйкам нема чого бігати на ринок. Уже з 6-ої години по центральній вулиці Пери, по всіх завулках розходиться галаслива юрба продавців—і коли читач не вірить у сумну пригоду з Потокером, то я в неї, принаймні, цілком вірю. Бо перше, що я почув першого ж ранку—був несамовитий галас під моїм вікном:

— А еслі...

Української мови під час поїздки вживати не доводилось. Хіба тільки, познайомившись із прекрасною полячкою в Ізмірі і мавши в своєму розпорядженні польський лексикон лише політичний, я змушений був почування

висловлювати українською. Та це тому, що полячка ніколи в Росії не жила і руська мова їй не могла бути зрозуміла. А так скрізь—і в Торгпредстві, і в крамницях, коли бракувало французьких слів, і серед емігрантів— доводилось уживати руської.

Отож це „а если“ не здивувало мене що до мови. Здивувало, звичайно, що до змісту.

Кінчилося „а если“—і я чую „хейно берім“. Це якийсь інший товар чи крам вигукують продавці. Далі чую швидке:

— Чауш, чауш, чауш! —

продається виноград.

Проходить скляр,—і спочатку довге, розтянуте, на високих нотах:

— Джамджі (скляр)!

Потім квартою нижче, потім ще нижче.

Між іншим, я так аж до самого від'їзду не міг зрозуміти, що воно таке було оте „а если“, яке я чув щоранку. Колись увечері на Галатських сходах я погнався за цим голосом—і не наздогнав. Таємниче „а если“ зникло в темряві. А зраня виходити з готелю вважалося за непристойне.

Я розпитував знайомих турків—і ніхто не міг мені назвати товар, що його турецьке ім'я згучало б як ці два руські слова. Так я й поїхав з тягарем таємниці на душі... Що це було? Бублики чи риба якась?

Вулиця говорить. Вона говорить на різні галаси. Вона галасує, кричить.

Колись у Туреччині був прекрасний звичай. Коли вночі виникала пожежа в певній дільниці міста, нічна сторожа перегукувалась словами „янгін вар“ (вогонь є), додаючи назву дільниці.

Наші товариші ще застали цей звичай. Вони розпитували, для чого це робиться. Їм пояснювали:

— А може якийсь мешканець кварталу Шашлі перебуває в цей час десь у Галаті. Він почує „Шашлі янгін вар“, і поспішиться додому.

Зворушлива дбайливість! Але прагнення до европеїзму виживає її. Вигук „янгін вар“—визнано, очевидно, за велику провінціяльність. Префект міста заборонив нічній сторожі сповіщати населення таким чином про пожежі.

Купити на вулиці

На вулиці можна всього купити. Ранкові голоси сповіщають про рибу, хліб, молоко, овочі. Можна купити всього, крім... цигарок.

Курять майже всі. Цигаретка—така ж потрібна річ, як і кава. Може, з пошани до речи першої потреби, її не продають із лотків, а в крамницях і кіосках! По тих самих кіосках можете зміняти валюту за курсом (в кожному свій курс) і купити марок для колекції.

Хлопчики в Галаті вигукують:

— А чоколят вітторія! Он‘є ікі бучук вітторі-ія!

Зовсім, як наше:

— Справжній одеський молошний шоколад замість карбованця—двадцять копійок!

За 12½ (он ікі бучук) копійок ви купуєте плитку „вікторії“, подібної ж якости. Жодної різниці.

Чи не на одній фабриці роблять „вікторію“ й „одеський молочний“?

Я так звик до цих викриків і так ототожнював „вікторію“ з „одеським молочним“, що іноді дивувався: а чому не стоїть отут на вулиці суворий тип, що протягом року вигукував у Харкові:

— Конь ворроной повесть Борриса Савинкова, конь ворроной!

Чашка кави

Традиційну чашку кави вам і тепер можуть запропонувати в кожній крамниці, куди ви зайдете купити краватку чи папетрі. Іноді замість кави можете мати пляшку газосу.

Але пропонують не дуже охоче. Звичайно, ви можете навести на думку запропонувати якимсь жестом чи рухом. Вам принесуть кави з найближчої кав‘ярні і грошей ні в якому разі не візьмуть.

Але цей звичай гостинности серед крамарів починає зникати. Кажуть, що спричинилися до ліквідації цього східного забобону російські емігранти. Вони перші роки блукали з крамниці до крамниці і попивали каву надурничку.

Який руський?

Емігрантів не люблять. Звичайно, не тому тільки, що вони живилися надурничку кавою й газосом по мануфактурних крамницях. Російська еміграція принесла до Туреччини розпусту й хороби.

В садах Серая я розбалакався з турецьким офіцером. Мені треба було спитати шлях до монументу Кемаляпаші. Офіцер не тільки відповів на моє французько-турецьке запитання, але й почав обережно розмовляти французькою мовою.

Це було щось другого дня по приїзді. Чому б не попрактикуватись у французькій мові?

Офіцер, очевидно, міркував так само. Згодом виявилося, що ми обидва дуже важко розуміємо один одного і обидва потрібуємо дуже солідної практики. Але нічого. Балакали.

Побачивши в мене російську газету, офіцер спитав:

— Руський?

З досвіду в готелі я переконався, що в Туреччині, принаймні на сьогоднішній день, ніякої користи нема доводити, що ти не руський, а українець. Моєї лекції з галузи нашого національного будівництва портьє не зрозумів.

І офіцерові я відповів:

— Так, руський.

Офіцер насупився:

— Білий?

— Ні.

— А, більшовик?

І офіцер почав стискати мені руку.

Згодом у Ізмірі при знайомстві з якоюсь персоною, я спитав:

— Виходить, що я — єдиний чужоземний журналіст на виставці?

Персона відповіла:

— На виставці нема ні одного чужоземного журналіста! Більшовики для нас — не чужинці.

І додав цей чоловік несподівано таке:

— Знаєте, я — прихильник імперіялістичної війни!

Я здивувався. Він пояснив:

— Бо, хоча через імперіялістичну війну Туреччина багато втратила — персона зробила рух до мапи, — але за те турки придбали такого друга, як Росія!

Ну, я це все ж таки мусив вважати тільки за східній комплімент!.. А загалом — за ввесь час ніякої ворожости до нас ні одного разу не відчув.

Професія царевого сина

За п'ять тижнів я бачив на Пері тільки одного турецького жебрака. Це був хлопчик років 12; він умильно прикладав два пальці до чола й мовчки кланявся.

Але російських жебраків — рясно.

Старушенція в хусточці сестри-жалібниці, з маленьким хрестиком. Тамбовський поміщик, що нагадує: „А сьогодні ввечері ви мені, дітоньки, ще не подавали". Сліпий парнюга перед костьолом твердить французькі слова з ярославським прононсом: „Же сві з'авегль, донє муа кельк шоз".

Я побачив увечері здоровенну спину в піддьовці. Товариші штовхнули мене:

— Дивіться! імператорська кров.

Ми перегнали нащадка імператорів і зазирнули в обличчя: кремезний дядько, руда борода, червона пика. Страшенно знайоме обличчя. Десь бачив. На фотографії?

— Син Олександра III. „Незаконний", звичайно. Не погано заробляє.

Коли багаті турки чи греки хочуть справити весілля або якесь там сімейне свято на аристократичний кшталт, вони закликають цього:

— Улаштуй усе, як при дворі твого батька.

Бідний дядько ніколи не бачив свого батька, ніколи не був у Петербурзі! Він — наслідок царевої втіхи десь на провінції. Але береться й улаштовує.

З того й живе.

Як мови вивчають

Мій приятель Кусаненко любить у розмові — звичайнісінькій українській балачці — вживати німецьких слів. Встромляє він їх до ладу й не до ладу.

А от я розкажу, як Кусаненко німецької вивчав. Це разом із моїми дальшими пригодами на фронті поборювання чужоземної мови, може бути розділом із книги „Наші за кордоном".

Приїхавши певного часу до Німеччини, Кусаненко в перший час ходив по ресторанах, як і кожний з тих,

що після голодних часів потрапляли до благословенної Европи.

— А чого б я сьогодні попоїв?—це зробилося звиклою формулою для Кусаненка на довгі роки.

Та не тільки попоїсти ходив до ресторанів Кусаненко. Він відважно боровся там на фронті культурної революції, за збагачення своїх знань.

Прийшовши до ресторану, Кусаненко зараз кликав до себе кельнера:

— Герр обер!

Кельнер схилявся перед Кусаненком.

— Вас іст дас?—питав Кусаненко, показуючи на стіл.

— Дас іст дер тіш—здивовано, але із спокійною ввічливістю відповідав кельнер.

— А вас іст дас?—переносячи наголос на „іст", питав Кусаненко про вікно.

Кельнер відповідав, що мовляв, „дас іст дас фенстер".

Після цього Кусаненко відпускав кельнера, записував слова до книжечки й бурмотів:

— Тиш—стіл, хвенстер—вікно... Ану, Миколо,—звертався він до товариша,— перевір-но мене... Хвенстер—стіл, чи то пак...

Так разів кілька.

Зрештою, підказували товариші Кусаненкові, що, власне, незручно отак сидіти в ресторані, треба чогось замовити. Кусаненко згадував:

— Ага, дійсно! А чого б я оце попоїв?

Кусаненко кликав обера. Той стомлено підходив. Кусаненко тикав пальцем в яке-будь місце меню.

Герр обер приносив картоплю.

Кусаненко з'їдав картоплю дуже швидко, а потім йому спадало на думку, що з цього також можна витягти певну користь для культурного фронту. Він знову кликав:

— Герр обер! Вас іст дас?

І показував на недоїдки картоплі.

Кельнер зазирав до меню й відповідав:

— Дас іст—пом де тер а-ля Рен.

Бо, не вважаючи на німецький патріотизм, німецька кулінарія, як наука консервативна, ще й досі вживає французьких назв.

Тоді до тієї самої книжечки, де було вже записано „лямпе—лямпа", Кусаненко справно вписував:

„Пом де тер а-ля Рен—картопля".

І додавав в дужках—так, для себе, на всякий випадок: „Не дуже, щоб смачна".

Згадуючи пригоди блаженної пам'яти Кусаненка, я почав вивчати турецької чи не за цим самим методом.

Проблукавши перший день по гарячих вулицях Стамбулу, я стомився й схотів пити. Побачив садок із столиками й зайшов.

Незручно було перегортати російсько-турецький словничок, і я вжив французької, попросивши чаю.

Хлопець не зрозумів. На Пері й у Галаті з французькою легше жити, а в Стамбулі, в наслідок національної політики, французької вже не розуміють. Особливо молодь.

Я вважав, що форма „дю те" заважає хлопцеві зрозуміти мене і показуючи на самовара, що кипів десь у глибині садка на прилавку, повторив кілька раз просто:

— Те, те, те.

Хлопець знову не зрозумів і безпорадно озирнувся довкола. Кількома столиками далі сиділа купка турецьких офіцерів чи салдатів. Хлопець підійшов до них і спитав, очевидно, що таке „те". Я теж підійшов. Треба ж збагачувати свої знання мови.

Офіцер витяг кешеньковий словничок і, пошукавши там, сказав:

— Те?—Чай.

Бо турецькою мовою чай якраз і називається „чай“.

Я дуже люблю кисле молоко, простоквашу. Мені сказали, що в Стамбулі її знаменито готують, але спитати, як вона називається турецькою, я посоромився.

Чого я тільки не виробляв... Заходив до молочарень і кав'ярень, крутився біля прилавка чекаючи, щоб хтось попросив отієї простокваші, щоб почути її назву. Та якось не щастило. Або люди купували якесь спеціяльне морозиво на баранячому салі (ух, жах!), або говорили на простоквашу якось невиразно й нечутно.

Знову згадавши любого свого приятеля Кусаненка, я одного разу дуже сміливо зайшов до кав'ярні й ткнув пальцем просто в мисочку з простоквашею.

З'їв. Дуже смачна. Знову підійшов до прилавка розплатитися.

Але хазяїн, очевидно, забув, що подавав мені, і вимовив якесь турецьке запитання. Я безпомічно озирнувся до столика. Хазяїн побачив мисочку з-під кислого молока й сказав:

— А, югурт? Он гуруш.

Я заплатив десять копійок і тепер уже знаю, що кисле молоко в кав'ярні на вулиці Комбараджі в Стамбулі, як і в Церобкоопі на вулиці К. Лібкнехта зветься однаково:

— Югурт.

До першого класу

У Стамбулі вагони трамваю мають два класи: перший і другий. Для кожного класу окремий вагон.

Вагоном першого класу проїзд коштує на дві копійки більше на станцію. У першому класі—шкіряні лави, а в другому—дерев'яні. Іншої різниці нема.

Всередині. А зовні—різниця в кольорі.

Вагони першого класу—червоні, другого—зелені.

Досі Туреччина була держава другого класу, мавши зелений прапор пророка. Тепер вона намагається перейти до першого класу і прапор у неї червоний. Залишився білий півмісяць, що визирає з червоного тла. Але чи надовго?

Щиро бажаю молодій Туреччині швидше їхати першим класом.

Ще раз наші за кордоном

Установа, що свого часу вирядила Будякова за кордон, уже не існує. Її чи то раціоналізовано, чи то ліквідовано.

Цікава була установа. Бо дуже цікавий був отой представник її, Будяков.

Мужчина довжелезного росту, він у питаннях питва радикально розходився з магометовою наукою. Та, звичайно, не був же Будяков магометанин!

Подібні неприємності бували в нас не раз з товаришами, що потрапляли за кордон того часу. Нічого образливого для нашої політичної свідомости в цих випадках нема. З усяким буває.

Певного вечора, під час чергового конфлікту з магометовою наукою, Будяков зустрів на своєму шляху якогось поліцая й хотів побити його. Поліцай покликав на допомогу ще кількох поліцаїв. Будяков побив усіх гуртом і вроздріб.

Забрали Будякова до караколу. Будяков побив увесь наявний склад поліційного району.

Викликали підмогу з сусідніх районів. Будяков і на тій продемонстрував свою фізичну силу. А потім пішов додому.

Начальство будякове вислало героя додому найближчим же пароплавом. Але дало йому завдання - обов'язково помиритися з ображеним поліцаєм.

Будяков помирився. Ну, як за такої нагоди не випити? Випили. Пішли до якогось шинку в портовій частині міста (не пам'ятаю, в Стамбулі це було, чи в Ізмірі). Випили й там.

Того самого часу в шиночку сиділа компанія радянських матросів з того ж таки пароплаву, що мав завести Будякова додому. Матроси побачили поліцая в повній формі, і, сповнившися зненавистю до представника буржуазного ладу, образили його.

Та Будяков заступився за свого приятеля-поліцая,— зчинилася бійка.

На одному фронті—радянські матроси, на другому—турецький поліцай і друг його Будяков.

Чи варто додавати, що перемогу мав другий фронт, навіть лише половина його? І чи варт додавати ще, що назавжди скінчилася закордонна кар'єра Будякова?

НА БОСФОРІ

Два морські шляхи ведуть до столиці візантійських імператорів і турецьких султанів. Через Дарданели Мармуровим морем—один. І другий—з Чорного моря через Босфор.

Я їздив обома. І під'їздив, і від'їздив.

Надзвичайно хвилює Стамбул з Мармурового моря. Коли ми відійшли від пристани Сіркеджі, щоб їхати до Анатолії, було якесь свято. Світилась ілюмінація довкола монументу Кемаля, світилась якась нова арка на острівку Леандра, овіяному легендами трьох народів, але найкраще за все були освітлені мінарети. По різних кварталах Стамбулу (власне-Стамбулу, не Пери), на різноманітній височині світились вогнені кільця мінаретових балконів. Що далі ми підходили, то виразніше малювались у повітрі ці вогнені кільця, бо згодом не видко було ані мінаретів, ані мечетів, ні звичайних будинків міста, а тільки вогнем гаптовані кільця, що висіли в нічному небі.

За тиждень ми цим самим шляхом повертались до Стамбулу, Але був день. І от, коли вже десь позаду лишився острів Мармара, перед нами почали вставати

в сонячному небі якісь стрункі вертикалі. Ліворуч біг европейський беріг, ми бачили віденський експрес у складі тільки чотирьох вагонів, що летів із Стамбулу. Ліворуч визирали димарі Сан-Стефано, міста двічі історичного, бо крім відомого трактату, воно вславилось ще й у історії турецької революції. Звідти молодотурки почали диктувати свою волю турецькому султанові.

Але ще далеко перед рогом Сан-Стефано почали вставати просто вдалечині оті туманні і стрункі вертикалі. Було так: хвилі Мармари плескались перед нами, сягаючи майже до обрію; десь надзвичайно далеко вони мусили межувати з землею, але це було так далеко, що землі ми не бачили—і земля нам здавалась оцими самими світлозеленими хвилями Мармурового моря. І впрост над хвилями почали народжуватись абриси мінаретів, немов романтична сторожа старої столиці висіла над містом у повітрі, піднеслась у повітря, щоб краще вартувати.

Наша „Адана“ посувалася з швидкістю не більше 10 вузлів. Це робило народження мінаретової сторожі якимсь непомітним. Сірі мінарети—ми вже почали розрізняти чотири мінарети Ая-Софії, шість мінаретів Ахмет-султана. І коли ми переконались, що то не фата-моргана, а живе місто, коли ми почали впізнавати мінарети не тільки Ахмет-султана, але й Фаті, розвіялось чудо й ми виразно побачили, як поволі мінарети й мечети починають спускатися додолу.

За годину чарівна панорама Стамбулу розкрилась на всю широчінь. Мінарети й мечети накопичувалось безладно, там і тут, немов велетенська рука раз-у-раз кидала їх—і вони виростали по всьому Стамбулу. Стамбул—на горі. Всю гору всіяно мінаретами. Їхні стріли перерізують увесь обрій.

Як хочете, а картина зворушлива й хвилююча. Величнішої панорами, складеної не з мас, не з людей, а з будинків і неба,—я ніколи не бачив і, очевидно, не побачу.

*

А Босфору, уявіть собі, я не помітив.

Добре було мандрувати отим Лоті й Готьє, бо вони, такі мандрівники-письменники, приїздили до Туреччини, як до завойованої країни, і їм не треба було турбуватися за якісь там формальності.

По-перше, в'їзд до Босфору я проспав. Вийшов на палубу щось о 5-ій годині ранку, коли ми вже стояли на рейді в Каваках. На горі розкинулось якесь містечко—чи то Румелі-Кавак, чи то Анатолі-Кавак. Румелія—Европа, Анатолія—Азія. Але пароплав повернувся так, що я аж ніяк не міг зорієнтуватися і не знав, куди дивлюсь: до Азії чи до Европи.

Згодом приїхав лікар, зайшов до капітана й за п'ять хвилин вийшов із якимсь пакунком у руці. Мене запевняли, що то було два фунти ікри, чорного кав'яру Азриби, і запевняли ще, ніби жодна операція подібного характеру не відбувається без участи продуктів Азриби. За кілька тижнів, на Ізмірському ярмарку я бачив, як пожадливо дивились одвідувачі на бочку з кав'яром, виставлену в нашому павільйоні. Була в тих поглядах навіть якась побожність: ікра—надто рідкий і дорогий делікатес за кордоном. Повернувшись додому, я зайшов до Азриби, подививсь на бочку з кав'яром і хотів викликати і в себе таку побожність. Та не вийшло: очевидно, нічого не дало мені перебування за кордоном і не прилучився я до европейської культури.

Лікар збіг по трапу, оптимістично помахав капітанові рукою, і ми спустили жовтий карантинний прапор. Тепер треба було чекати на візиту поліції.

Незабаром поліцаї приїхали на двох катерах, зайшли до кают-компанії, і почалася перевірка документів. Ця перевірка зайняла ввесь час аж до самого майже Золотого Рогу. Дві години! Дві години ми сиділи в кают-компанії, чекаючи своєї черги, щоб відповісти про батькове ім'я, про місце народження й мету подорожі. А довкола мала розгортатися чарівна панорама Босфору, як свідчить хоча б П'єр Лоті:

„Коли від гирла Чорного моря спускаєшся до Константинополю, чарівна, широка панорама Босфору розгортається ступнево з наростанням пишноти, досягаючи повного апотеозу там, де відкривається Мармурове море; тоді ліворуч, в Азії красується Скутарі, а праворуч, над мармуровими набережжями й палацами султанів, підноситься величний профіль Стамбулу, в короні маси мінаретів і бань".

Тпру! безперечно помиляється П'єр Лоті. Помиляється й інший автор, в якого читаємо:

„Залишаючи темні хвилі Чорного моря, пароплав увіходить у вузьку Константинопольську протоку—Босфор. Здається, поза гострими скелями, що чатують при брамі Сходу, лишилось усе гарячкове західне життя з його муками, сумнівами й важкою боротьбою. Тут усе дхне спокоєм і миром"...

Помиляються обидва. По-перше, яка пишнота? Щоправда, одягнені турецькі поліцаї досить чисто, але особливої пишноти я на них не бачив. Не те, що, наприклад, в Румунії, де я з півгодини не наважувався підійти до поліцая, бо приймав його принаймні за члена царської родини, ще й заслуженого в трьох війнах. Нема жодної пишноти на Босфорі!

По-друге, панорама була зовсім не широка. Панорама мала 12 кроків завдовжки й 10 завширшки. Далі вже

були стіни кают-компанії. І зовсім не розгорталася ця панорама, а беззмінно перебувала на місці. Аж набридло.

Спокій і мир... Ну, знаєте, не скажу! Коли вас 26 чоловіка зженуть до тісненької кают-компанії маленького пароплава та перегортаючи ваші пашпорти, почнуть робити вам іспита з вашої біографії,—жодного спокою, ніякого миру не почуватимете. Не лишиться позаду гарячкове життя з сумнівами й боротьбою, а навпаки: в гарячку вас вжене проклятущий сумнів:

— За віщо ж боролись?

Дві години тяглась ота чарівна панорама, Поліція розпитувала про дату народження, покурювала радянські цигарки, а я вираховував:

— Коли мені стільки й стільки років, та з цього відрахувати 27, то вийде...

І виходило, що я народився 1804-го року.

Шкода мені старих письменників. Як можна так помилятись? Єдину причину бачу хіба в тому, що вони в'їздили на власних яхтах, а я—на скромному пароплаві, навантаженому цементом.

За дві години, дізнавшись, що пашпорти на руки мені з якихсь міркувань не дадуть, я вийшов на палубу.

Ми стояли в юрбі пароплавів різних націй. Гули гудки, верещали сирени, закривали небо клубки диму.

Одна з моїх попутниць—чоловік її на економічній роботі в Туреччині, і вона удає з себе серйозну ділову особу—вийшла разом ізо мною на палубу.

— Стамбул нагадує мені великий промисловий центр у Донбасі,—сказала вона,—примруживши очі:—дивіться, скільки димарів на обрії!

На жаль то були не димарі заводів, а мінарети мечетів. Я розчарував товаришку.

Але чекайте, товаришко: незабаром, як остаточно скине кайдани романтики молода відроджена Туреччина, посунуться з обрію мінарети й дадуть місце димарям заводів.

На цьому місці в мене кардинальне розходження з Лоті, Готьє й Фарером... Вони бо сподіванку бачити димарі замість овіяних чарами легенди мінаретів вважали б за найбільшу образу для національної свідомости турецького народу. А мені чомусь здається, що й нарід турецький охоче б уже бачив на місці поетичних мінаретів—такі ж стрункі вертикалі прозаїчних димарів.

*

Я познайомився з Босфором трохи згодом.

— Поїдьмо до Бебеку—сказала мені моя знайома.

Ми їхали в швидкому натовпленому трамваї щось біля години. Я майже ввесь час стояв на ногах, нахиляючись, щоб поглянути через вікно на вулиці, напівосвітлені, брудні, не такі вилизані, як у Пері. Це не така романтична подорож, як на власній яхті! Сутінки, але прозорі південні сутінки, зустріли нас на останній станції, де вагон зробив коло й спинився.

Ми пройшли маленьким базарчиком, таким, як я бачив у Бебеку, таким, як скрізь на околицях Стамбулу. Праворуч плескався Босфор і чорніла сильветка мечету. Ми пішли ліворуч, зайшли у якийсь садок, де при столиках люди пили газос, і крученою доріжкою пішли на гору. Довелось перестрибнути якийсь рівчак, доріжка вела вище й вище і кінець-кінцем ми, стомлені, майже впали на колючу траву. Так ми обернулись обличчям до Босфору, що його раніше не бачили, плентаючись вгору.

Здається, біля Бебеку найвужча частина Босфору. Впрост перед нами величним суворим амфітеатром розкинувся темний беріг Азії, де-не-де всіяний вогниками, рідкими вогниками якихсь будинків, що в темряві південної ночи здавалися носіями незнаних таємниць. Босфор шумів. Блищала під вогнями шіркетів його темна вода. Шіркети проходили просто, а то й плентались од берега до берега, як на Золотому Розі.

Раптом почувся якийсь спів—високий різкий голос. Перед тим я ще ніколи не чув муедзина й не міг зрозуміти, хто, про віщо й навіщо співає.

Чим не містика: співає про щось, йому тільки потрібне муедзин, плескаються темні хвилі Босфору, дзвонять трамваї нанизу і то запалюються, то згасають вогники на азійському березі. Ми притиснулись один до одного й майже мовчки, не говорячи сиділи так довго, довго. Не хотілося покидати цього горбочку над Босфором, де я вперше почув, як дивно впливає ота мішанина Азії й Европи, що я її потім спостерігав майже на кожному кроці, майже в кожному вияві турецької сучасности.

Можна було говорити чимало поетичних слів під акомпанімент муедзинового співу й плескотіння Босфору; можна було викликати в себе чимало поетичних думок; але не хотілось і цього. Хотілося просто сидіти отак, охопивши коліна руками, притиснувшись плечем до випадкового друга й дивитись на вогники Азії, що відбивались у хвилях Европи.

Трамваї почали дзвонити рідше, і ми побігли наниз, щоб не спізнитися додому.

ПО ВРАЖІННЯ

Повз мене пройшла людина. Звичайна собі людина на двох ногах. На цих же ногах калоші (дощ) або нема калош (теж дощ, але людина ця калош не має). Ну, яку увагу я зобов'язаний звертати на цю людину, коли вона ані чим не різниться від загалу? Жодної.

Так це—вдома. А коли поїхав по враження, то якраз тому, що по враження поїхав, мусиш:

1. Сфотографувати цього чоловіка поглядом.

2. Знайти щось особливе, що визначає його серед інших.

3. Залізти йому в самі печінки, взнати його погляд на матеріялістичний світогляд та уявити, чи вдома в його примусове господарство (сам розпалює поламаного примуса), чи може соцстрашне (за хатню робітницю до соцстраху платить).

4. Узагальнити його. Це вкупі з § 2 зветься: виправдання; треба ж бо чимсь виправдати встромлення тієї чи іншої людини до оповідання.

5. Знайти йому відповідне місце в твоїх враженнях.

Людину розпотрошено, розглянено, зважено на мікрометричній вазі, перемито її кишки і знову зацеровано.

Тепер ти—спокійний і можеш одпочити, подивитись скажемо, як заходить сонце.

Здається, що з того що заходить? Просто собі заходить—і край. Так ні: ти зобов'язаний—

1. спостерігти всі фарби на небі,

2. спостерігти всі фарби на морі,

3. додати тих фарб, що їх бракує для краси за середнім уявленням і

4. знайти враженню від цього сонця+море відповідне місце серед решти вражінь.

Коли це зроблено, коли сонце так занатомовано, як ту людину, записуй до зшитку і спостерігай далі.

Ти ж бо по вражіння поїхав, щоб вони попропадали зовсім... І де вони раз-у-раз беруться на твою голову? То сонце, то якась хвиля особлива, то кілька перехоплених мимоволі слів між пасажирами...

Думаєте, так легко, так просто мандрувати, коли їдеш по вражіння?

Якщо за тобою хоч кілька років літературної праці, якщо читач звик протягом цих кількох років хоч раз на тиждень, ну—хоч на місяць—зустрічати твій підпис у газеті,—горе тобі! Сиди вдома й не рипайся. Кожний твій крок, що виходить за межі дозволеної тобі норми поведінки (цю норму встановлює для кожного мовчазне погодження загалу), береться на облік.

Увесь жах своїх обов'язків перед нащадками я відчув ще в поїзді, коли вперше за довгі місяці мав змогу не турбуватися про тези, промови, резолюції, прикінцеві слова, проценти досягнень, парламенти й кабінети,—про все те, що поскидане в купу зветься сьогоднішнім номером газети. Спочивав я точно 4 хвилини. На 5-ій:

— А, їдете-таки? Ну, їдьте, їдьте... Побачимо, що напишете. Де взяли аванса під вражіння?

— Які вражіння?—я боязко подивився на свойого сусіду.

— То ви ж їдете кудись не туди, куди всі? Вражіння мусять бути цікаві. Невже не напишете? Ну, почитаємо...

І от уже на пароплаві, вже на 5-ій годині мандрівки я почав заздрити всім попутникам.

Щасливі! вони витрачають свій час, як хочуть. Вони не думають про жах повороту, коли прийдуть товариші, обступлять і:

— Ну, як?

Пікантна дама їде на побуття до співробітника торгпредства. Вона мріє про закордонні конфексьйони. Вона студіює за кешеньковим словником такі потрібні слова, як панчохи, пантофлі, шовк... Вона вже питала мене:

— Як буде французькою мовою інгалятор? Знаєте, для обличчя... В словнику нема.

Новопризначений спец. Він розшукує по пароплаві своїх четверо дітей, що їдуть з ним разом на посаду. Діти порозлазилися десь по сходах і трюмах, бідолаха вже з годину їх витягає одне по одному. Витягне дочку Лялечку, а дочка Галечка вже десь зникла... Своєчасні, цілком своєчасні тези про краще ставлення до спеців, бо досі наша влада, очевидно, мало цікавиться родинним станом службовців... У всякому разі, відряджуючи цього за кордон, не цікавилась, якого віку його діти, скільки з ним поїде. Не цікавилась, аж поки не почали йому виписувати підйомні. Ну, а тут уже пізно—ордера на 5 членів родини підписано, в наказі призначення пройшло. Бідолаха тепер і має клопіт із чотирма малюками, дружиною, ще й з нянькою (одне—немовля)...

От у німців цікаво: там тепер за кордон посилають тільки бездітних і неодружених; кажуть, німецький уряд

виходить тут з якихсь міркувань якоїсь економії, а я думаю що це—від культурности й гуманности німецької нації.

Турецький негоціянт сидить у кают-компанії і робить якісь підрахунки. Або він общитав Наркомторг, або його Наркомторг общитав. Є, значить, чого полічити. Як сів у Одесі, так і підвівся тільки за 36 годин—коли увіходили до Стамбульського порту.

Кілька хлопців і дівчат-сіоністів бурхливо сперечаються про перевагу ідеології д-ра Герцля ще над кимсь і про те, чи були Казанова й Каліостро євреями, як це твердить книжка „Знаменитые евреи".

Товста дама непевного віку (від 24 до 42) страждає на морську хоробу...

Кожний розважається на свій смак.

А я сиджу в кутку палуби, пильно дивлюсь на це все і страшенно боюся, що забуду, поки почну писати. Мені навіть морської хороби неможна, бо вона в мене колись була, значить—відповідне враження вже є і не варто знову витрачати на нього час. Треба ж як-найекономніш укластися в 5 тижнів подорожі. Я думаю про те, чи є в українській мові слово „палуба" і чи не доведеться вживати польського „поклад" або незграбного татарського „чардак".

Я не маю права навіть гордувати всіма, як той німець, що повернувся спиною до пасажирів і дивиться кудись.

Тільки німець з'явився на палубі—почав із призирством ставитись до всіх.

Ну, ми, більшовики... Нами німець, звичайно, гордує: варвари, злодії... Турків він зневажає, бо дикуни, хоч і їде до цих дикунів десь заробляти собі непоганий кусень хліба... Двох італійців і американця він поважати не може, бо вони, здається, євреї з походження... Сіоністи—про їх і мови нема, бо то якісь чудаки, що їдуть

до обітованої землі, чорт-зна чого й куди пруться... Природа зробила німцеві несподівану прикрість: на обрії, куди він пильно вдивлявся, шукаючи далекої своєї країни цивілізації й чистоти, раптом з'явився місяць. І був він такий червоний, що німець з огидою повернувся й попростував до каюти...

Не повелося німцеві...

А мені гордувати? Коли хочеш як-найбільше вражінь, мусиш їх поважати, а не з призирством хоч до чогобудь ставитись.

Я не можу подивитись на море, на дельфінів, на чайок, щоб не підшукувати для них відповідних, але ще не вживаних епітетів. Ще як матроси витягли котвицю, я думав про неї й про силу інших морських термінів, що їх доведеться вживати (а чи знайдеться в мене вдома Станюкович?).

Мене вже жалкують. До мене не підходять, не чіпляються з розмовами, не розпитують, бо вже, здається, кожний знає:

— Не заважайте йому! Він набирається вражінь...

А вночі, коли вже гасять світло в кают-компанії і пасажири, недовго побувши в комфортабельних каютах, чомусь починають вибігати на темну палубу, чухаючись і лаючись,—з правого боку зникає в морі лихтар останнього румунського маяка. Я тричі вигукую „Руки геть од Басарабії", урочисто плюю в морську піну (з правого таки боку) і прилаштовуюся під єдиною лямпочкою на сходах—з олівцем і зшитком.

Важка роля—їхати по враження! Коли б у нас був такий жорстокий лад, як про це запевняють наші вороги, одним із заходів соціяльного захисту було б заслання по враження...

*

*

У дитинстві мріяли про далекі незнані краї. Гімназистами підходили до білетної каси на вокзалі й просили:

— До Америки, III класу, тільки без пересадки.

Виростаючи, вперше кохаючи, говорили своїй милій:

— Хочеш, підемо далеко-далеко?

Мила говорила:

— Хочу, любий.

Але далеко-далеко не йшли, в крайньому разі—до найближчого попа, а той відмовлявся вінчати без документів. Проте, мила не була в претензії: щоб поїхати з милим далеко-далеко, треба було на хвилинку забігти додому, хоч ще одну стрічку до волосся захопити („ти не бачив моєї жовтенької? жовте мені страх як пасує!"), а там мама ганяла спатоньки. Милий чекав під ворітьми, слухаючи гавкання собак, а потім і собі йшов спати.

Захоплююче—щастя—цікаве—мислилось тільки десь у незнаній далечіні. Свій гай не так вабив, як англійська яблунева алея при дорозі, що про неї вичитав у Діkенса.

Я виправдуюся? Я знаю, багатьох—несвідомих, але не байдужих—кидало у вир подій, фронтів, революцій оте саме солодке „далеко-далеко", отой потяг до незнаного, як захисний колір проти байбацтва, закиснення, міщанського сьогодні. А в тому „далеко-далеко" перетравлювалися, виростали, поростали свідомістю і навчалися свій гай і димар бачити цікавішими, ніж чужий асфальт чужого Берліну.

Я виправдуюся? Але коли заспокоїлися роки, а місяці й тижні почали знову бути місяцями й тижнями, а не бурхливими сторіччями, страшно було почути в собі давній дитячий потяг до незнаного. Що ж! побачити чуже, щоб ще більш любити своє—думка не погана й не встидна. Зважити чуже, щоб оцінити своє—хіба погано?

*

*

А чи не спадало вам на думку, що десь у Мельбурні на березі океану сидить чоловік і мріє? Він сьогодні бачив у книгарні мапу якоїсь невідомої країни, а там такі незнані і тому солодкі й милозвучні слова:

„Харків", „Фастів", „Козача Лопань", „Першомайське"...

Сидить австралієць—і солодким сумом наповнюється серце. Яка далека країна! Які таємничі назви! Скільки поезії, екзотики, запашної містики в цьому сполученні:

„Козача Лопань"...

Там люди невідомі і тому цікаві люди... Там будинки—невиджені і тому цікаві будинки... Солодким сумом наповнюється серце австралійця:

Бо він знає, що ніколи не побачить цієї мітичної й містичної країни...

Ви, що мрієте про Мельбурни й Патагонії, екзотичні краї! Чи не спадало вам колись на думку, що патагонець мріє про Україну—незнану, екзотичну країну?

ЖІНКА Й ЕКЗОТИКА

1

Ще на пароплаві вона мене просила:

— Ви мені покажете Стамбул? Ви ж його будете оглядати і навіть вивчати? Коли ознайомитеся з ним добре, візьміть мене і покажіть екзотику.

Кілька раз вона ніяк не може вибратися. Я заходжу, пропоную піти до Стамбулу, показую його фотографії, що встиг уже поробити, посилаюсь на те, що часу мало— скоро поїду далі, в Азію, але вона дивиться не на мої краєвиди чудового міста, а в вікно й говорить, зітхаючи:

— Ні, сьогодні, на жаль, ще неможна.

Так кілька день. Я використовую цей час, щоб добре вивчити Стамбул, за двома бедекерами й планом. Жінки— надзвичайно вибагливі: і те їм розтлумач і те розкажи. А я вже знаю, напр., таємницю посольської криниці в Єді-Куле. Я вже посадив у калошу якогось гіда при Ая-Софії, що вперто твердив, ніби знаменитий відбиток кривавої руки на колоні—пророка Магомета. Я роз'яснив захопленим туристам, що не пророк Магомет завоював Візантію й конем по трупах в'їхав до храму, а султан

Магомет Перший. Отож його рука й лишилась на колоні кривавим слідом. Туристи дякували мені, а на гіда розсердились, не заплатили йому грошей і навіть бити намірялися. А я, вийшовши з мечету і зазирнувши до бедекера, пересвідчився, що султан то воно султан, але Магомет Другий, а не Перший.

Більш я до Ая-Софії не ходив. Чогось не хочеться. Взагалі—поставив хрест на Святу Софію—здійснив мрію слов'янофілів і Мілюкова.

Після кількох „сьогодні ще неможна" цієї жінки, я кинув до неї заходити й віддався новій знаді—Мармуровому морю. В дачному поїзді за 40 хв. я дістаюся до Флорії, а там—пляж, розтоплений мармур теплих хвиль. Там у мене два приятелі—кабінджі Михайло Володимирович і румунський громадянин Абрам Яковлевич Фельдман. Вони так кумедно розпитують про радянський лад, плещуть такі дитячі дурниці, що я з великою приємністю проводжу й з ними кілька годин.

Та сьогодні, коли ми з нею зустрілись під час сніданку, вона сказала ображено:

— Чого ж ви не зайшли? Сьогодні такий прекрасний день! Я вже можу, нарешті, надягти мою блузку з...

Вона каже, з чого зроблено тую блузку, але я ніколи не розумівся на жіночих уборах та на матеріялах до них. Я не сперечаюся. Прекрасний день? Про мене, всі дні тут прекрасні на цьому прекрасному Сході. Не сперечаюся й тому, що не люблю, коли жінки на мене сердяться. Жінки—небезпечний ворог. Не дурно ж у Китаї завойовники-манчжури боялися жінок і не наважились змусити їх косу носити, ознаку рабства. Чоловіки носили, а жінки—ні.

З жінкою сваритися не варто: вона завжди може підбурити свого чоловіка проти вас.

Чоловік цієї—для мене людина корисна й потрібна. Я покірно сідаю з нею в трам, попереду почекавши на неї (очевидно, перебиралась у ту саму блузку!) щось із півгодини.

— Що ж ви мені покажете?

Я роблю помилку. Першу.

— Поїдемо до Великого Базару, а звідти назад пішки повз Ая-Софію—до Старого Сераю. А там—в европейську частину Стамбулу.

Бо Стамбул, азіятська частина (побутово, а не географічно) триєдиного міста, має й свою квазі-европейську частину. Біля Нового мосту, в кварталі Емін-Евну—великі европейські будинки, банки, великі магазини.

— Великий Базар? Ах, як це екзотично!

Ми беремо квитки до майдану Баязіда, щоб звідти пройти до Великого Базару.

Так, я роблю помилку. Першу.

Для мене Великий Базар, Буюк Чарші—велике збіговище всіх народів, що заселюють Туреччину. Тут, під кам'яним склепінням, в світлі електрики, серед мурів, що тягнуться за кілька кілометрів, різномовний натовп галасує, кричить, торгує й купує, Для мене Буюк Чарші—рештки старого Сходу, та давня екзотика, що про неї мріяв і що її не побачиш на европейських вулицях Пери, в портовому бруді Галати або хоч і на гарному Атмайдані Стамбулу. Тут усе живе ще як раз тим своєрідним життям, що приваблювало мене з-за моря. Вмирає це життя - йому може тільки роки лишилися.

Майдан Баязіда—трохи нерівний. У його горішній частині гарна брама блакитно-зелена. В її прольоті ми бачимо будинок військового міністерства (там тепер школа якась) і вежу Сераскеріяту. Перед брамою—фонтан і газони. Ліворуч вулиця уносить трамваї до мечету Фаті,

праворуч—мечет Баязіда, Голуб'ячий мечет. Через його двір, де спокійно миють ноги спокійні люди і спокійно куняють продавці пахощів, ми проходимо в затишну кав'ярню—на вулиці, в кутку майдану, під деревами. Там п'ють каву, чай і палять наргіле. І це не такі палячі—турки, як малюють на олеографіях—бородаті, з широкою матнею, з кинжалами. Курять тютюн із кальяну звичайні, европейського вигляду люди, не старші від 35—40 років.

— Ах, як екзотично!

Моя супутниця захоплено дивиться на кальяни.

— Спитайте, скільки треба заплатити.

— Це важко палити,—відповідаю,—у вас груди заболять. Це не як цигарку.

— Та я не для себе! Для брата в Київ повезу.

Тепер я розумію, що їй треба взнати, скільки коштує те наргіле на продаж, а не для паління в кав'ярні. Я розʼяснюю, що тут наргіле не продають, тут не базар, а кав'ярня. Базар далі. Кав'ярня ж на Сході, як відомо, є осередок для...

Моя лекція переривається сердитим:

— Ну, то ведіть до базару, коли вже взялися!..

Через килим голубів, що вкриває останній куток цього затишного майданчику—килим трохи рідшає там, де нам треба пройти—повз три маленькі книгарні ми вступаємо в кривеньку вуличку—вона веде впрост до воріт Буюк Чарші.

По обидва боки вулички цієї—маленькі, в одне вікно крамнички, а то й без вікон рундучки з різними витребеньками. Галуззя винограду перекриває вуличку, майже темно. По крамничках горить електрика.

За три хвилини—Буюк Чарші. Я завжди якось містично хвилююсь, коли підходжу до Великого Базару.

2

Вона спиняється не далі й не ближче, як біля першого ж вікна.

Я тільки зібрався прочитати їй ще одну лекцію, як такий і такий султан Ахмед із відповідним номером (після випадку в Ая-Софії я вже обережніший з номерами султанів) на початку XVIII століття зробив Безестен, а потім прибудували до нього Буюк Чарші, тільки почав розповідати, обережно підшукуючи слова для перекладу вичитаного в бедекерах на зрозумілу цій жінці мову, як десь позаду мене:

— Ах!

Виявляється, що я начитую свою лекцію двом турецьким хлопчикам, а вони тимчасом мацають мій фотоапарат. Супутниця ж моя стоїть, як укопана, перед першим вікном. Місткість цього вікна є одночасно й місткістю крамниці. На вікні кошик із кількома мундштуками.

— Ну, спасибі, що привели мене сюди. Як раз давно збираюся купити чоловікові мундштука.

— Дорога,—кажу я,—цих мундштуків можна купити, скільки хочете, під самим нашим готелем. Та здається, цей самий хлопець і торгує там увечорі...

— Що ви розумієте! Це ж надзвичайно екзотично—купити щось на східньому базарі.

Ну, хай купує щось. Зрештою, може й міркування економії важать. За цей мундштук тут хочуть 25 гурушів, а на Пері ми б заплатили 30, не менше. П'ять копійок виграємо...

Хай купує щось! Але це щось раптом зростає в необсяжний розмір.

Так, от моя перша помилка: з жінкою не можна ходити безкарно до тих місць, де продають і купують.

Мундштука куплено. Але далі—друге вікно, і там такі точнісінько мундштуки. Та їй здається, що вони якісь інші, і я маю доброго наганяя, що не повів одразу до „справжнього місця“.

Кінчається, проте, більш-менш щасливо: вона пригадує що ще для когось може купити мундштука, витрачає ще 25 копійок і заспокоюється. Але не на довгий час.

От я одволік її увагу від мундштукових розкошів, тим, що кинувся за якоюсь жінкою в чадрі. З того часу як мені сказали, що жінок не можна фотографувати, я дивлюсь на це, як на спорт, і бігаю з апаратом за кожною турчанкою, що носить чадру. А таких вже дуже мало навіть і в Стамбулі. Досі мені не щастило: або сонце не сприяє, або публіка навколо така, що не знаєш, як вони реагуватимуть на твою сміливість. Тепер я нашвидку наготував апарата й побіг.

Моя супутниця боїться мене загубити серед чужих людей в незнайомій частині міста, без мови. Вона поспішає за мною. Я забігаю поперед турчанки, націлююсь апаратом і чую таке, від чого рука в мене тремтить, знимок не виходить і вже не хочеться ні знимати, ані взагалі ходити по екзотику. Бо я чую:

— Креп-де-шін. У нас 10 карбованців метр, а тут за 3-4 купиш. А може й фай-де-шін...

Я тетеревію:

— Який шін? який фай?

— Та от на цій...

Вона показує на чорну чадру моєї турчанки. Турчанка вже встигла повернутися проти сонця, і фотографувати її нема рації.

З отакими пригодами підходимо під ворота Буюк Чарші.

Перша вулиця Великого Базару—жіночі й дитячі речі. Доводиться спинятися біля кожної крамниці.

Але не так просто спинитися біля крамниці на Сході. Спокійно стояти вам—не більше хвилини. Потім вибігає моторний чолов'яга і привітними жестами закликає вас усередину.

Вам нічого купувати не треба. Ви відходите від вікна, від принади. Але це не порятунок: принада не відходить од вас. Вона в образі моторного прикажчика йде за вами й намовляє зайти хоча б на хвилинку. Чемний прикажчик говорить по черзі всіма мовами, поки не натрапить на таку, що вам нею легше від інших лаятись.

Ви вилаялись французькою чи італійською мовою. Але це теж не порятунок:

— Навіщо месье (або: сеньор) лається? Ви зовсім не зобов'язані купувати щось у мене в крамниці. Ви тільки зайдіть, спочиньте в холодку і випийте чашку кави. А між іншим поглянете на наші пантофлі для хати. Найкращі вироби в Стамбулі!

Вам не треба цих пантофлів. Не беріться розтлумачувати це спритному прикажчикові. Він не відчепіться од вас, аж поки інший, спритніший, не змінить його, пропонуючи вам хороші ковдри ціною в 10 лір і навіть дешевше.

Прикажчики на Буюк Чарші, очевидно, уявляють собі, що кожна людина не місцевого вигляду приїхала до Стамбулу разом на двох пароплавах: один порожній для тих пантофлів, ковдр і сувенірів, що ви в їх купите, а другий—аж до трюмів наповнений доларами чи іншою валютою. Але знов таки не спробуйте розтлумачувати чемним продавцям, що з вами тих пароплавів нема, що ви їх випадково не захопили з собою в подорож—це вас не врятує. Вам так само пропонуватимуть купити ввесь Великий Базар.

Так ви й блукаєте по Буюк Чарші з різномовним почотом із кількох прикажчиків. Не лайтеся, не допоможе.

Ви—чужинець, ви прийшли на Великий Базар,—значить, вам треба чогось купити і значить, вас треба залучити до своєї крамнички і здерти як-найбільше.

Моя супутниця, зачаровача й приголомшена, ходить за всіма прикажчиками, заходить до крамниць, торгує найрізноманітніші речі... В мене в голові вже нічого нема, крім цифр і цифр. Я машинально перекладаю цифри попиту й цифри пропонування, але й мені не вистачає сил. Я виходжу на вулицю і щоб забезпечити себе від продавцевих наступів, повертаюсь спиною до найшикарнішої вітрини.

А там у магазині, за допомогою жестів, цифр на пальцях і двох трамвайних квитків—один зелений, другий червоний—вона підшукує собі якусь сорочку.

Біля вітрини неможна стояти й спиною. Приємного вигляду людина підходить до мене, береться за капелюха і щось питає німецькою мовою. Вигляд у нього такий самий стомлений, як і в мене. Може, це теж турист, що до несхочу наївся екзотики. Почуваю до нього жаль, відповідаю французькою, що не розумію. Співбесідник вільно переходить на французьку й... запрошує до крамниці найкращих швайцарських годинників і грамофонів. Ну, який йолоп був би той чужинець, що купував би европейські годинники на турецькому базарі!

Я мовчки з такою лютпю дивлюся на нього, що він одразу скисає й відходить.

А день сьогодні жаркий. Задушно навіть під кам'яними стелями вулиць базару. Сорочка в мене мокра, але скинути піджака не наважуюся: я—европеєць, а европейцям належить ходити в піджаках. Досить і того, що вийшов із дому без жилетки. Я тут скидаюся на великого революціонера й реформатора: іноді навіть без капелюха по Пері хожу.

Добре було б на Флорії сьогодні...

Але що сталося з гарною блузкою моєї супутниці, тією самою новою блузкою незрозумілого кольору, що через неї я так довго не міг почастувати свою знайому екзотикою? Блузка—в рожево-зелених патьоках. Ну що ж, моя супутниця має нахил до цих фарб—хай радіє з надійности закордонного матеріялу. Так, блузка була досі незрозумілого кольору, але присягаюсь, що не червоного й не зеленого.

Я мовчу. Хай.

— Чого ж ви стоїте? Ведіть далі.

Веду далі. Ми проходимо повз кам'яні вулиці ковдр, завулки якогось шмаття, проспекти дорогоцінностей, вулиці дешевих штанів і—окремо—вулиці дорогих штанів. Ви думаєте, що хоча б дешеві штани не притягли уваги моєї супутниці?

Ще екзотики?

Натовп різноманітний, різнорідний, різнобарвний, різномовний—просто різнорізний. На перехрестях стоять кошики із скляним посудом і спочивають продавці солодкого. Ми йдемо нижче й нижче й підходимо до Безестену, сходу на Сході.

Досі ми мали справу з продавцями греками, вірменами левантинцями. В европейських крамницях (двері є, вікна чи вікно, прилавок—значить, Европа) до нас вибігали прикажчики, трохи не в кешені всовуючи крам. Тут, у турецьких кварталах міста-базару, вітрини винесено—на вулицю, безладно накопичено—чого тільки не накопичено?

Старовинні іржаві кинджали, старовинні годинники давно вмерлих англійських капітанів, футляри до цих годинників із напівстертими написами, люльки, світильники, лихтарі, побиті статуетки—і ще щось, для нас незрозуміле,

але, очевидно, комусь потрібне, бо продається тут. А може колись було потрібне.

І якась тиша—дивна після гамору й пекла довгих вулиць Буюк Чарші.

Кожна крамничка—сама собі історичний музей.

Спиняємося біля одного такого музею. Звичайно, вона спиняється, я тільки стою скромненько позаду і з радісною злістю чекаю, що воно з того буде.

3

За хвилину моя інквізиторка вже встигла перемацати з десятеро люльок, годинників і обдерла собі манікюр, намагаючись одкрити якусь мідяну річ—так, середнє між кальяном і моделею передісторичної шхуни. І раптом її войовничо-купівельний настрій падає. Вона вже не кричить своїм мелодійним голосом, а питає стиха:

— Чого ж він мовчить?

Ми обидва—вона боязко, а я іронічно—дивимось на чудного продавця. Він сидить над цим усім вгорі на купі порохлявих килимів з чашкою кави в руці. Цей дідуган сьорбає каву, дивлячись понад нашими головами кудись, немов і не ми чіпаємо його поламані годинники й плямисті кинжали.

Йому ж і гадки нікоторої, що я вже знаю таємниці цих антиків. Ба, мені вже відомо, що плями на кинжалі—не кров жахливих убивств, а просто іржа, що які-небудь мармурові голівки—не з руїн Магнезії, а зроблено їх у Берліні чи в Нюренберзі,—що правда, з точним дотриманням і наслідуванням античних зразків. Німеччина має цілу галузь індустрії, постачаючи її на ввесь Схід. Для Єгипту є справжні скарабеї, а може й натуральні мумії, для Туреччини—килими з гаремів Махмуда№ (обережніше з номерами!); для Індії—справжні оправи з-під діамантів

Великого Могола... Це все справжнє—і все це виробляється в майстернях Німеччини. Але туристи купують. Я сам уже встиг купити якусь перську мініятюру.

Та навряд знає це спокійний продавець—бо ж стою тут, а не обминаю його крамничку-музей. І він все ж таки не цікавиться нами—покупцями. Щось не зовсім звичайне для східнього базару.

— Чого ж він мовчить?

— А ви спитайте самі. Чого б ви хотіли купити?

Питання дурне. Вона б усе хотіла купити. Я сам знаю що вона відповість:

— Оце й оте! І ще—оце.

Раніш я ніколи не думав, що людина може схотіти таку силу купити.

Вона питає про поламану люльку звиклою формулою:

— Кач пара? скільки коштує?

Турок вибачливо дивиться на неї й говорить:

— Он ліра.

Уся ціна цій люльці—ліри зо три, я такі вже десь бачив. Продавець запрошує десять. Я це перекладаю й додаю свою скромну думку, що треба торгуватись. Отже знову звиклою формулою пропонуємо:

— Бір ліра!—одну ліру.

Моя супутниця чекає, що після такого брутального зменшення ціни в десять раз, після цієї образи, продавець скочить із місця, візьме її за руку й почне доводити, ніби це найкраща люлька в усьому Стамбулі,—що в Стамбулі?... у всьому світі!—і що він тільки для неї—так, для неї!—призначив таку ціну, а втім може зменшити її до 8 лір. Вона запропонує тоді 5 лір, він знизить до 6-50, потім не зійдуться в 25 гурушах, і вона не купить люльки, як досі за кілька годин не купила взагалі нічого, крім отих двох мундштуків по 25 копійок. Вона бо тільки приціняється

торгується, і мені вже починає здаватись, що для жінки процес торгу-купівлі—момент немов сексуального характеру, з такою болючою насолодою вона це робить. Ось і перед цією непотрібною їй річчю вона стоїть напружено, тремтять ніздрі, палахкотить обличчя—ну, зовсім коханка, роздягшись, перед любим. От зараз він скаже...

Але він нічого не каже. Ми чуємо тільки характерний згук, що означає:

— Йок.

Ах, цей „йок" ця турецька манера говорити „ні". Це робиться так ніжно й приємно. Чи не від нього й дієслово „йокнути"?

Щоб сказати „так", турок робить майже горизонтальний рух (не вертикальний, як у нас) головою праворуч, промовляючи „евет".

Але слово „йок", тоб-то „ні", не вимовляється. Турок підводить голову вертикальним рухом, закочуючи очі й цокаючи язиком. Цей вищелк трохи нагадує слово „йок". У ньому—якесь уболівання, якась вибачливість, не брутальність звичайної відмови.

Я почув „йок" і знаю, що наш турок закотив очі, підвів голову й дивиться вибачливо.

Цей вибачливий погляд моя супутниця зустрічає цілковито розгубленим зором і відступає перед непохитною фатальністю того „йок". Еге, турки не так, як вірмени, з ними не жартуй.

Доводиться йти далі.

І коли ми відійшли кілька кроків, чуємо навздогін спокійне:

— Евет, ефендим. Бір ліра.

І ще кілька спокійних слів, що, очевидно, підкреслюють згоду продати десятилірову люльку за одну ліру. Тільки, мовляв, для вас.

Так торгують на Сході.

Люльки ми не купуємо, йдемо собі, а озирнувшись я бачу, як продавець спокійно п'є свою каву.

Так торгують турки. Система така сама: правлять вдесятеро, але метод трохи інший—без гвалту, без сіпання, без реклами. Східня гідність:

— „Йок" і „евет".

Чи не екзотика?

Проте, цієї й подібної екзотики мені вже досить. Я шахрую—боковою брамою, не пройшовши ще всього Буюк Чарші, виводжу свою супутницю на вулицю, на сонце, не таке гаряче, як дихання натовпу в кам'яному місті-базарі.

Ми просуваємося цією вулицею наниз до мечету Валіде-джамі, щоб перейти через Золотий Ріг і повернутись додому після чотирьохгодинного тиняння по крамницях. Це дуже жвава вулиця, повна магазинів з виробами із штучного янтарю, з посудом, з галантерією, перкалевими килимами по карбованцю. Тут є східня екзотична тканина... найкращих італійських і німецьких фірм.

Бурштинові чотки—це ж справжнісінька екзотика! Як же можна приїхати зі Стамбулу і не привезти чоток із підробленого бурштину? І було б дуже нудно, якби я розповідав далі про мої страждання й біганину по крамницях. Я прощаю цій жінці її знущання—і ставлю крапку.

Та перед крапкою—трохи про те, як я все ж таки з екзотикою своєю сів. Коли ми вже поверталися через Мисир-Чарші (Єгипетський базар) до Нового мосту, моя супутниця строго подивилися на мене й спитала, як на іспиті:

— Все показали?

Я промовчав.

— А Розбах де?

Який Розбах? Слово не турецьке. Це не подібне до назви мечету, вулиці, чи майдану.

— А ну, подивіться до вашої книжки!

У бедекері нема.

— Не знаєте? А ще нахвалявся, що вивчив Стамбул. Розбах—це ж у Стамбулі... Так не знаєте?

Я не знаю.

На Новому мості перед нами—Европа кварталів Галати й Пери, поза нами—екзотика Стамбулу. Моя знайома спинилась і озирається. Ага, зробило таки враження місто вмерлих султанів... Вона немов прощається з дивним містом. Я вже не ненавиджу свого ката й ладен все вибачити.

Моя супутниця дивиться задумливо на мечет Єні-джамі й говорить:

—Забула купити! Пасти до зубів.

Ми повертаємось, заходимо до першої крамниці й купуємо якоїсь поганої пасти за 40 копійок. На тому кінчився мій трудовий день.

Увага: на Пері найкраща пайста коштує 20.

Прощай, екзотико.

4

Обідали в різних кімнатах. Я чув, як вона говорила чоловікові:

— Йолоп! Убив собі в голову, ніби все знає. Нічого він не знає.

Про кого б це?

— Водив, водив по Стамбулу, а де Розбах, не знає. Пішла б із нашою модисткою, то принаймні потрапили б одразу до універмагу. Ну, не Розбах, хай би до іншого повів. У Стамбулі ж усе дешевше. А то нічогісінько не знає, перкалю від шовку не відрізнить...

Прощай, екзотико...

У ТУРЕЦЬКОМУ ТЕАТРІ

Серйозного турецького мистецтва театрального я не встиг побачити. Кінчалося літо, ще не почався сезон, і мені довелося задовольнитися випадковими враженнями від халтури, подібної до звичайної літньої халтури по всіх країнах.

Нас закликано було на свято обрізання. Релігійні обряди ще й досі виконуються, і хлопців певного віку (не пам'ятаю точно, 13 чи 14 років, можете поглянути до енциклопедії на слово „іслам") змушують до цієї неприємної операції.

Обрізання—свято для родини. Родина мусить супроводити його веселими забавами для гостей. І тому, що це коштує дуже дорого, благодійне товариство „Червоний Півмісяць" що-року влаштовує цей обряд і це свято для найбідніших родин.

Того дня мали обрізати щось не менш ста хлопців. Після операції призначена була якась вистава.

Ми одержали запрошення на це свято, і довго вели дискусію, чи можемо ми, радянські громадяни й комуністи, бути присутніми на релігійному святі. Сперечалися ми стільки довго, що коли більшістю голосів вирішили, що

можемо ризикнути, уже спізнились до самого обряду й потрапили в містечко Каді-кей (село судді) як раз під час перерви між обрядом і виставою.

Нас було четверо: крім мене, був ще один руський письменник, що випадково на той час потрапив до Стамбулу, повертаючись з Европи, потім моя знайома й перекладач. На каїку ми переїхали від Нового мосту через Босфор до Каді-кею, як раз на тому місці, де хвилі Босфору вливаються до Мармурового моря. Мене здивувало велике число таксі, що стояли в азійському містечку. Потім, мандруючи Анатолією, я вже не дивувався. Навіть у далекому селі десь біля станції Сельджук, в 77 клм. на південь од Ізміру ми знайшли кілька таксі.

Ми не знали точно назви дільниці Каді-кею, де мало бути свято, але перекладач пам'ятав, якими вуличками пройти туди. Тому ми не наймали авта, а пішли пішки знов таки через типовий турецький базарчик і через маленькі запорошені й спалені сонцем вулички.

Свято відбувалось у якомусь садку, подібному до наших літніх клубів. Ми швидко знайшли його, бо вхід до нього було уквітчано маленькими паперовими прапориками й великими національними прапорами—червоними з нашиваним білим півмісяцем.

Нас дуже гостинно зустріла адміністрація благодійного товариства і зараз же ми посідали на почесних місцях. Вистава мала бути на відкритому місці. В глибині садка стояли ліжка з хлопцями, що оце зараз перенесли тут неприємну операцію. Хлопці лежали під ковдрами, а над ними висіли килими. Мене дуже вразив один килим, зроблений на зразок великої п'ятилірової банкноти. Місця для публіки були зроблені чотирьохкутником. У першому ряді одної з його сторін ми сіли між президією товариства.

Спочатку нам давали пояснень, але згодом я помітив що моя товаришка, яка з самого початку практикувалася в турецькій мові з якимсь серйозним дідуганом, очевидно, головою товариства, раптом перестала балакати.

— Спитайте його—звернувся я до неї, не пам'ятаю вже в звязку з чим.

— Здається, я зробила нетактовність,—прошепотіла товаришка,—він припинив розмову й не хоче зі мною говорити. Очевидно, я помилилася: називала його ввесь час „ефенди", а треба говорити „паша". Я не знала, що це така шановна персона.

Декорацій сцена—тоб-то вільне місце в середині чотирьохкутника глядачів, не мала жодних. На сцені поставили маленького столика, а в кутку за другим таким звичайним кав'ярневим столиком сіли два музики: один із якоюсь мандоліною, другий—із чимсь подібним до флейти. Тоді мені називали ці струменти, здається—тарі й зурна, але напевне не пам'ятаю. Музики пограли щось жалібне, і на сцену з якоїсь буди поза глядачами вийшов артист.

Це була якась мішанина побутового театру з мольєрівськими прийомами. Виходив артист у національному, вже застарілому тепер убранні і говорив довгого монолога. Потім виходив другий—у подібному вбранні. Перший його не пізнавав. Починалась довга розмова, з натяками з якимись дотепами, яких я, звичайно, не розумів, а публіка од них щиро реготалася. Нарешті, перший пригадував, що він сусіда другого, і навіть батька його добре знає.

Один з артистів „зникав", тоб-то просто сідав серед глядачів, а то й притулявся собі до дерева. Виходив інший артист—і починалася та сама комедія із взаємним непорозумінням і взаємним невпізнаванням. Були артисти трагічного амплуа, були й коміки—навіть тільки з'явлення їх на сцені викликало оплески й регіт глядачів.

Жіночу ролю виконував чоловік. Жінка ще й досі не виступає прилюдно.

Були дуже примітивні трюки. За п'єсою, мала надійти ніч. Принесли свічку, запалили й поставили на столику, один із виконавців писав якогось листа, а другий підкрадався ззаду й раз-у-раз гасив свічку. Очевидно, після цього мала бути повна темрява, бо писар не помічав жартівника, що сховався поза його стільцем. І це — о 6-ій годині вечора, в проміннях вечірнього сонця. Було стільки світло, що я навіть міг фотографувати.

І публіка була так само примітивна, як і п'єса. Один цікавий хлопець років десяти ввесь час бігав через сцену й заважав артистам. Адміністрація його відганяла, але не допомогло. Одна з мізансцен так і сфотографована в мене з отим хлопчиком-глядачем поміж артистами.

Вистава тяглася довго.

Змісту п'єси мені не могли розповісти ні моя товаришка, ані перекладач. Вони говорили, що це якась старишка, ані перекладач. Вони говорили, що це якась старовинна п'єса, але артисти додавали чимало відсеб'ятини.

Коли скінчилася вистава і публіка поволі розходилася по садку, почався... чарльстон. Це буквально приголомшило мене. Тільки п'ять хвилин пройшло з того часу, як поважні артисти повагом розплутували на примітивній сцені серед примітивних глядачів якусь дуже примітивну інтригу... І раптом — отой танок рафінованого Заходу.

Мені зробилося неприємно, і я загітував товаришів поїхати додому.

Повертаючися, ми потрапили в чорноморську течію, і більш години пробовталися на Босфорі. Кажуть, що то дуже небезпечна течія і що дуже часто каїки в таких випадках перевертаються.

Здається, днів за два потім ми потрапили до іншого театру — в Галаті.

Був день свята авіяції. Ще напередодні в Стамбулі я почув кумедне сполучення „Аеробайрам". Це як „Авіоводохрещі". Байрам — релігійне свято. Вдень був великий парад на майдані Таксім, я бачив і фотографував увесь генералітет, а потім — щось подібне до карнавалу. Марширували навіть гімназисти й поліцаї, на машині везли модель земної кулі, опоясаної словом „Форд" — реклама розумного американця, носили моделі літаків.

Враження слабеньке. Нема маси. Був збір на літаки, і все. Але що до декоративного боку — виконано бездоганно. Сила прапорів, ми їх бачили ще з вечора. Крім турецьких, вивішують прапори й інших націй: крамар італієць вішає італійський, французький банк — французький. Не бачив ніде я прапорів грецьких і англійських.

Увечері ми пішли в Галату до якогось театру.

При вході наскочили на інцидент. Відставний салдат, в подертій шинелі, продирався до театру без грошей, його не впускали, а він бився з капельдинерами й поліцаєм і бив себе в груди зі словами:

— Мустафа Кемаль-паша!

Це мало означати, що ось він колись проливав кров за турецьку незалежність, а йому, мовляв, тепер, в день одного із свят цієї незалежности, не дозволяють без грошей піти до театру. Зовсім як у нас влітку 1917 року, коли салдати царату, їхавши з фронту, бешкетували в кожному місті з цієї самої підстави:

— Ми там кров проливали, а ви, так вас і сяк!...

Театр невеличкий. Я нарахував в партері десять рядів розділених одним проходом. Не стільці, а звичайні лави. Але є й ложі — ввесь другий ярус складається з лож. Ми пішли нагору.

Вистава була така: підносилася завіса, виходила жінка й співала куплети під акомпанімент духової оркестри,

ввесь час при цьому танцюючи. Враження жалюгідне. Публіка байдуже плескала, завіса падала і по всій залі лунали пронизливі вигуки:

— Чай ве, каве дез!..

Це був ходячий буфет. Увесь антракт розносили чай і каву. Публіка пила каву, курила цигарки й говорила про своє.

Потім знову підносилась завіса, гримала оркестра, нова жінка співала якихсь куплетів і танцювала. Так, здається, номерів із шість.

Був один номер, де жінка співаючи, демонструвала щось подібне до танку живота, потім був танок бюсту, танок обличчя... Найнеприємніше вразило, коли цей самий номер повторила маленька дівчинка років дванадцяти.

Жінки співали верескливими голосами, що викривало їхнє походження: гречанки.

І ще одна характерна риса. В кутку під сценою кілька хлопців грали в якусь примітивну, але для них дуже захоплюючу гру—били один одного по руках. Грали вони протягом усіх антрактів, протягом кількох номерів „вистави". Танок бюсту не зробив найменшого враження ні на них, ані на решту публіки. Так само байдуже всі балакали про своє, штовхали один одного, пили чай і каву.

Коли отой шумний дивертисмент трохи не позабивав нам памороки, після довшого антракту з незмінним „чай ве, каве дез", почалася п'єса. Публіка стала дивитися з більшою увагою.

Виставлялася якась перекладна п'єса, скорше—мелодрама. Офіцер іде на війну й залишає свою жінку й маленьку дочку. Він доручає їх своєму приятелеві, якомусь попові чи кардиналові. Той чіпляється до жінки, жінка дає йому одкоша і він, щоб помститися, отруює маленьку дочку. Отруює дуже реалістично.

Негідник поклав отруту до якогось печива, здоровенного, на зразок двох „наполеонів" од Пока. Він частував дівчинку отим пирожним,—і бідне дитинча ковтало його, аж давилося. Публіка реготалася. Потім дитинча впало й, значить, вмерло. Добре ще, що отрута була не реалістична.

Прибігла мати, побачила дитину на підлозі, а кардинал констатував смерть. Тоді з публіки хтось вигукнув на адресу вмерлої:

— А не треба було їсти!

І половина залі зареготалася.

Несподівано повертається батько, кардинал обвинувачує матір у вбивстві, і цим кінчається перша дія.

А мусило бути таких дій, здається, чотири. Я подивився на годинника: пів на другу. Коли ж тут кінчаються п'єси? Ми поплenталися додому.

Наш супутник, молодий турецький націоналіст, дуже хвилювався, що я можу всерйоз прийняти цей театр. Він увесь час намагався довести мені, що Туреччина таки має справжній театр, який грає восени, а це не театр, а так собі.

Я зробив такого висновка. Цей визволений нарід має перейти за короткий час всі стадії духовної культури. Коли в культурі матеріяльній ми одразу електрифікуємо вбоге село, замінюючи каганець на електричну лямпку, то в духовній культурі не можна випустити жодного етапу: каганець має замінитися на свічку, свічка—на гасову лямпу, а вже від гасу можна перейти до електрики. Театр Курбаса після вистави в Каді-кеї, очевидно, приголомшив би глядача і нічого не дав би йому, крім головного болю.

В Каді-кеї ми бачили примітивний побутовий театр Садовського, в Галаті псевдокласичний театр Загарова. Через ці невикреслимі етапи турецьке мистецтво, очевидно підходить до модерного театру.

А, може, справа значно простіша, і коли мій турецький знайомий приїде до мене в гості до Харкова, мені доведеться так само хвилюватися десь у побутовому театрі й доводити, що „Сватання на Гончарівці“ чи „Нещасне кохання“—це не театр, а так собі. А ось, мовляв, є в нас і справжній театр.

Я не можу закидати турецьким мистцям існування театру в Галаті, бо мусив би, перш за все, хоча б самому собі відповісти на запитання:

— А навіщо в українській столиці виставляють „Гандзю“ і „Жидівку вихрестку“?

ЧЕРЕЗ АНАТОЛІЮ

Тіні довшали. Сонце в задумі спинилося перед останнім стрибком—заховатися в Егейї. Ми наближалися до Ізміру.

Цілий день їхали ми пеклом Анатолії, перерізуючи її з півночи на південь. Цілий день з правого боку далеко поза спаленими рівнинами бігли поруч нас гори Кяз-дагу, зникаючи та знов виглядаючи й не наважаючись підбігти до залізниці. Потім вони спробували одурити нас і підкралися з лівого боку—і це вже був Деміржі-даг. А коли сонце натомилося раз-у-раз одганяти узгір'я, гори посмілішали, насунулися ближче, підскочили раптом до самого поїзду. Ми вже проїхали під навислою сірою скелею, а далі з півдня надбігали цілим натовпом, штовхаючись і переганяючи одна одну, такі ж мишасті скелі. Поїзд завагався, пішов тихше й нерішуче спинився. Ми—в давній Магнезії, під скелею Сіпілос, під домовиною мітичної Ніоби. За кілька годин—Ізмір.

Прийдуть інші дні й почування, надиктує життя нові дати й місця,—і забудеться цей день в Анатолії, перший день під палючим жовтим сонцем Азії. День, коли ми почували себе єдиними европейцями на ввесь поїзд, на всі станції—і ніяково соромно було від настирливої

боязкої уваги до нас. Це вже англійці й французи привчили „тубільців“ до того, що европеєць—найвища істота. Нам було неприємно помічати оте ставлення до нас. Ми себе за найвищі істоти не вважаємо. Ні, ми не европейці, ми люди й друзі.

*

День почався, як завжди в мандрівників—великим безладдям. Наш пароплав вночі таки посмикало, і тільки під ранок ми змогли поснути. Кожний з нас обіцяв прокинутися раніш і збудити інших, але пробудився я тільки від того, що хамали витягли з-під мене чамайдана. Хтось десь схвильовано кричав:

— Пів до шостої, а поїзд іде о шостій!

Я вибіг на палубу, як був, роздягнений. Пароплав стояв при березі. Пасажирів уже не було. Не було й звичайної метушні хамалів, коли п'ять чи шість здоровенних хлопців видирають один в одного маленький чамайданчик чи клуночок. Очевидно, публіка вже пішла до поїзду. Нашвидку одягнувшися й зібравши під пахву розкидані книжки й чийсь зайвий черевик, своєчасно невпакований, ми побігли до вокзалу. Виявилося, що він отут, під боком, в 2-х хвилинах.

Як на інші умовини, то поспішатися, здається, нема чого було. Та ми добре пам'ятали: ми не просто пасажири, ми чужинці, а для чужинців існують ще поліційні формальності. Отже, двоє з нас побігли розшукувати хамалів з нашими речами та займати місця, один—по квитки, а четвертий—до поліції.

І ввесь сьогоднішній день склався з трьох елементів: ми, Анатолія й поліція.

Чи то вже традиції такі від старої Туреччини лишилися, чи спеціяльна підозрілість до чужинців, але з

поліцією нам доводилося мати справу на кожному кроці. Виїздячи пароплавом із Сіркеджі в Стамбулі, ми дали свої речі до митного огляду, а пашпорти—до поліції. При цьому довелося заповнити анкету: ім'я батькове, прізвище материне, місце народження, мета подорожі. Коли б кожний робив це за себе, ми не потрапили б своєчасно на пароплав. Тому й виділили поміж себе повпреда для зносин із поліцією. Наш „повпред“ уже півтора роки працює в Туреччині, отже, не погано говорить турецькою.

Хоча ніхто з турецьких урядовців не міг нам пояснити, для чого оглядається речі при переїзді на азійський беріг і що саме забороняється провозити, чамайдани оглянуто, бандеролі наліплено й пашпорти завізовано. Та за 12 годин на другому березі Мармурового моря на ст. Пандерма починається та сама процедура... Ми накидаємо її дипломатичному представникові нашої невеличкої рухомої колонії.

Перед станцією вже стоїть поїзд із десяти вагонів звичайного закордонного типу: купе відчиняється просто на платформу. В поїзді досить чисто, але вагони здорово пошарпані. Це колишня французька залізниця. Тепер її націоналізовано.

Публіка не сидить по вагонах, а купками збирається на платформі біля продавців салепу (я так за 5 тижнів і на наважився його покуштувати), біля величезних кавунів. Але ось без десяти шоста, а нашого дипломата ще нема. Ми хвилюємося. Квитки вже куплено, але самих квитків для подорожі Анатолією—замало. Потрібні ще візи на пашпорти.

За 5 хвилин починається благовіст станційного дзвону, вигуки, метушня—і поїзд рушає. Як раз на п'ять хвилин раніше від розкладу. Виявляється, що квитки всі спродано, публіка на місці—чого, дійсно, затримувати поїзд?

Це дивовижне порушення розкладу пасажирського руху рятує нас од потреби щось вирішати у звязку з тим, що нашого представника ще нема з пашпортами. Поїзд рушив—тепер уже пізно залишатися в Пандермі. Якось воно там буде...

Ми навіть задоволені, що виїхали раніш. Як уже на турецьких залізницях такі порядки, то може й встигнемо до Ізміру на свято незалежности. Та коли потім починаємо розпитувати кондуктора, чи будемо на місці до шостої вечора, чуємо:

— Напевне, ні.

— А на сьому?

— Теж ні.

— Значить на восьму?

— Можливо що й на дев'яту.

До ст. Корделіо (перед Ізміром), де ми його кинули, наш поїзд прийшов точно о пів на десяту.

*

Поїзд уже йде повною ходою, коли до купе встрибує товариш, призначений нами на нашого власного повпреда.

— Розумієш,—каже він до одного з нас,—все через тебе. У тебе в візіка не зазначено місце народження, а я не знав. Могли не завізувати пашпорта.

— У мене теж не зазначено,—кажу я.

— Ну, ти—українець!—відпирає повпред:—я й сказав, що ти з Київа.

Міркувавши, що столиця України—Київ, повпред випадково як раз і натрапив на місце мого народження. А що до другого товариша, то повпредові дійсно довелося мати велику халепу. Суворі закони Туреччини!

— Треба було набрехати чогось!—кажемо ми в один голос.

— Я так і зробив. Написав, що він у Тамбові народився.

— Чому саме в Тамбові?

— А чорт його зна!

Ну, в Тамбові то й у Тамбові.

Але за годину, коли поліцай, приставлений до нас, заходить до купе, і знову повторюється нудне:

„Ім'я батькове, прізвище материне, місце народження, мета подорожи",—

— і повпред, і тамбовський народженець, що ніколи не був у Тамбові, забувають назву цього міста. Ми всі довго міркуємо, де ж народився наш товариш, і не можемо пригадати. На запитання поліцая ми всі мовчимо й покурюємо цигаретки. Це навіть стильно, по-східньому виходить: не відповідати, роблячи вигляд, що не розумієш запитання, і меланхолійно курити...

Поліцай нервується, пробує користуватися французькою мовою, але в нас ще більша рація не розуміти. Ми дивимося на попіл кожний своєї цигаретки. Потім кожний по черзі придивляється до попелу цигаретки сусідової. Це не допомагає.

Нарешті, за якоюсь асоціяцією, я пригадую:

— Та Тамбов же! Ти—з Тамбову.

Справу врятовано. Поліцай згортає зшитка й виходить. Ми кидаємо цигаретки й присуваємося до вікна. Тамбов! Тепер ми вже повноправні гості Анатолії й маємо право обдивлятися краєвиди.

*

Безрадісна країна! З півночи на південь простяглися спалені степи. На розлогій рівнині аж до самих гір, що вартують на обрії, ми не бачимо найменших ознак землеробства. Потім, за десятки кілометрів один од одного

біжать біля залізниці оброблені клапті землі, а потім знову пустеля. Видко, що земля тут досить плодюча, але недостатність населення й брак реманенту—дві найпекучіші проблеми Анатолії.

Ще зовсім недавно турки вважали за недоброзичливе ставлення до турецької незалежности, коли хтось наводив малу цифру населення Туреччини. Европейська статистика нараховувала 1927 року тільки 8 мільйонів. Турецький уряд наказав вважати за офіціяльну цифру 12.426.597. А перепис 28 жовтня дав 13.649.945 чол. Чи, справді, не прибільшено трохи цю цифру? Туреччина за 15 років зазнала аж чотири війни, Туреччина зазнала хижацького винищення своєї людности. Греки вирізали майже все населення вілайєтів, що їм вдалося захопити в Анатолії за допомогою англійського імперіялізму.

Надто мало населення в Туреччині. Це ми бачимо по тому, скільки землі гуляє в Анатолії. Вся Туреччина площиною вдвічі більша за Україну, а населення має вдвічі менше.

*

Аграрної революції в Туреччині не було. Але скасовано так зв. ашар, великий податок, що відбирав у селянства наслідки всієї його праці, нищив його добробут, чи мерщій—не давав змоги його організувати. Хоч ашар складав щось 30% державного бюджету, його кемалізм ліквідував.

Було ще кілька дрібних реформ—право рубати ліс, мораторій на заборгованість с.-г. банкові, безплатний живий реманент з військового майна і т. ін. Але аграрної реформи в цілому нема.

Національну революцію зробив турецький селянин. Крім скасування ашару, він нічого за це не одержав. Він чекає. Яким шляхом піде далі кемалізм?

Молодотурки, завівши конституцію, нап'яли на неї, за одним фігуральним виразом, чалму. Чи напне на власну конституцію Кемаль капелюха всеевропейського капіталістичного зразку?

Турецький селянин ще чекає. Чекає в своїх халупах, зроблених з найнеможливішого дрантя.

*

Не штука вигадати залізницю. І тому мало хто пам'ятає ім'я Стефенсона. От я, наприклад, пам'ятаю, а напевно й не знаю, чи дійсно паровоза вигадав Стефенсон.

Штука не в цьому. Штука—керувати залізницею.

По різному відправляються поїзди. У нас тільки останній рік скасовано славетний третій дзвінок, що про нього ще перед війною німці говорили:

— В Росії після третього дзвонку можна встигти ще й дзвінок украсти.

В Европі дзвінків нема. Там поїзди ідуть просто собі за розкладом. У Німеччині кожний громадянин має в себе розклад, де зазначено о якій годині й хвилині відходить поїзд. І нікому на думку не спаде, ніби поїзд може піти не в призначений час. Мені довелося читати німецькі газети, де на перших сторінках протягом кількох день обговорювалося жахливу подію: через якийсь там туман один поїзд спізнився до Берліну аж на цілу годину. Який жах!

В Англії... часів імперіялістичної війни була така карикатура:

У начальника залізничої станції в Росії питають:

— Коли піде цей поїзд?

— А чорт його зна!

— Чому так?

— Війна ж!

Поруч намальовано англійського начальника станції:

— Коли піде цей поїзд?

— О 12 год. 43 хв. 25 сек.

— Навіть секунд?

— Війна ж!

Уявляю собі, що в Англії якраз о 12 годин 43 хвилин 25 секунд виходить на перон начальник станції, непомітно для непосвячених моргне бровою — і поїзд рушає.

За розкладом ідуть поїзди і в Польщі навіть. Але слов'янському темпераментові трохи замало одного розкладу, щоб привчитися до порядку. І тому як надійде потрібна хвилина, кондуктори біля кожного вагону вигукують „язда" (їхати), двері закриваються й поїзд рушає. Досить культурно все ж таки. Польща, вона тягнеться зо всієї сили за Европою—але, звичайно, потрібні на певний час певні компроміси. Існує, наприклад, фашистський лад, але поруч його існує й вроді-парламент.

Їздив я колись по Румунії. На одній станції простояли ми щось із півтори години. Набридло. Звернулися до досвідчених мандрівників. Дізнавшися про певні особливості румунської державної системи, ми...

Зовсім недавно румунські газети розповідали про випадок з міністром шляхів. Міністрові доповіли, що румунські кондуктори перевозять великим числом зайців, і тому залізничі каси майже нічого не торгують. Бажаючи спростувати подібні брехливі відомості (а їх уже використала опозиція для парламентської боротьби), міністр купив квитка I класу й сів у вагоні III класу. Здивований кондуктор сказав йому:

— Слухайте, ви або божевільний, або просто негідник, що не хоче дати заробити бідному чоловікові. Я ж вас охоче провезу за половину квиткової ціни!

Тоді міністр із пихою заявив:

— Я—міністр шляхів і хотів викрити ваші зловживання.

— А, киньте,—спокійно відпер кондуктор:—я це чую, принаймні, разів десять на день... Особливо від тих, хто не хоче платити мені й половини.

Отже, дізнавшися од досвідчених мандрівників про окремішності румунського залізничого руху, ми нашвидку зробили збір грошей серед пасажирів і вступили в переговори з кондукторською бригадою. Хвилин за 15 по цьому почався якийсь рух: кондуктори бігали, вимахували прапориками, сурмили, дзвонили, свистіли. Коли скінчилася ця метушня, сіли по вагонах і почали чекати відправлення.

Але поїзд не рушив. Виявилося згодом, що кондуктори не поділили між собою хабаря, двоє з них втікли,— і перед нами була знову перспектива організувати збір на користь бригаді.

По-різному рушають поїзди.

У Туреччині так: спочатку виходить начальник станції в традиційній кашкетці з червоним верхом, потім залізничий дзвінок видзвонює якийсь дрібний туш—попередження пасажирам, що от, мовляв, зараз почнуться сигнали. Потім—один короткий удар. Перед другим дзвінком те саме, і перед третім такий самий дрібний дзвінковий туш. Я спостеріг на анатолійській залізниці ще й інші способи відправлення поїздів: і свистіли, і в сурми й сурмили, і поїзд не рушав. Про хабарі—запевняти не буду. Хабарів ми нікому не давали. Але все ж таки— поїзд за розкладом не йшов.

Уже на третій станції я знав, за якою процедурою піде поїзд на поточних станціях. І ця процедура дратувала мене протягом всієї мандрівки.

Після викинення греків і вірменів із Анатолії, після запровадження рішучої націоналістичної політики, Туреччина має спеціяльний список урядових посад, що їх можуть займати не-турки. Очевидно, на залізницях европейцям працювати не належить. А турки привчаються до регулярної, систематичної праці поволі, добродушно, не хапаючись. Але нічого, привчаться—і буде час, коли і в Туреччині поїзди ходитимуть точно за розкладом.

Наш поїзд спізнився до Ізміру щось аж на 4 години. Гадаю, що це внаслідок випробування різноманітних систем залізничого руху.

Так, так, не штука вигадати залізницю. Штука в іншому.

*

На станціях—різнобарвна публіка. Я бігаю з апаратом і фотографую на спомин. Більшість—у капелюхах. Але під капелюхом, европейским капелюхом, може навіть од самого Борсаліно, бачиш засмагле обиччя, а нижче—жилет—обов'язково жилет, без жилетки тут не ходят. Але на жилетку—намотано кілька метрів широкого матерчатого кольорового поясу, точнісінько такого, який носять українські парубки. Бачив я і людей трохи не в візитках—а штани вправлено в чоботи. Надзвичайна мішанина европейського і східнього.

Серед моїх фото зберігся цікавий дід у чалмі—хаджі, їздив, значить, до Мекки. А може це—піп. Я швидше схиляюся до останнього, бо цей дідуган ішов із парасолькою в руці. Попи завжди ходять із парасольками. На Пері я сфотографував іншого попа, католицького—і в того теж у руці була згорнена парасолька. Коли мій приятель Кусаненко ходить у різну погоду з парасолькою в руці—я розумію, що це в його—атавізм: діди Кусаненка були попами, хоч Кусаненко тепер—письменник і винахідник.

Між іншим, уже повернувшися додому, зовсім недавно я якось у велику зливу зустрів на вулиці Кусаненка. Він ішов мокрий, без парасольки.

— А де ж парасолька?

— Та оце... тху... таскав її з собою, то вона... тху... подерлася зовсім.

Слово чести, я згадав Кусаненка з його незмінною парасолькою, коли зустрів отого анатолійського муллу.

Я націлився на муллу апаратом, а він ішов впрост на мене, здивований, чого я стою йому на дорозі. Так він і вийшов із надзвичайно здивованим обличчям.

І ще одного дуже цікавого діда я сфотографував. Гаявся за ним із апаратом по кількох станціях. Аж нарешті наш вагон спинився як раз перед краном водогону. Дід підійшов до водогону, помився, щось пробурмотів—насувався вечір і, очевидно, час був молитися Алахові. Потім почався залізничий туш. Дід одійшов од крану, вийняв люльку й пішов до вагону.

Коли я зробив це фото й збільшив його, я побачив, що в діда на голові кепка, але повернуто цю кепку козирком набік.

Декретом Кемаля було скасовано феску. Було заборонено носити феску. За ношення фески—навіть вішали. І скрізь по Туреччині запанував капелюх.

Я пригадую слова одного з героїв Ролана Доржелеса:

— Ви думаєте, що саме об'єднає людство. Ідея? Гуманність? Людство буде об'єднано за допомогою звичайного капелюха, що його сотнями тисяч ввозять в Індію й в Китай. Коли бронзові індуси й голі мурининоситимуть капелюха,—це значить, що людство вже об'єднано.

Сподіванки буржуазного письменника здійснює кемалізм, прилучаючи турецький нарід до загально-людської культури за допомогою капелюха. Та старі турки,

богомільні, капелюха не носять. Вони носять кепі. Але надягають це кепі козирком набік: і Кемалеві, і Алахові. Для Кемаля—кепка не феска; але Алах мусить бачити твої думки, і чоло твоє мусить бути відкрите для молитви. Отже, козирок—набік.

Кого з двох дурять оті релігійні турки—бога чи Кемаля?

*

Їдемо всупроводі поліцая.

Він уже двічі перевірив наші пашпорти, справно позаписував статистичні відомості про нас до довжелезної анкети... Прекрасна система. На випадок якогось злочину, можна навіть через роки встановити, куди й коли їздив певний громадянин.

Наш поліцай нудиться. Кілька раз він уже проходив вздовж коридору, удаючи, ніби не зазирає до нашого купе. Він нудиться—комуністичної пропаганди ми навіть серед самих себе не ведемо: жарко, і жодної ідеології не спадає на думку. Поліцай нудиться.

Ми швидко пристосовуємо його. Річ у тому, що сьогодні—п'ятниця, і на жодній станції не можна здобути цигарок. Нас кілька курців. Комусь щастить потрапити на блискучу ідею: а поліцай навіщо? І ми звертаємося до нашого ангола-охоронця з уклінним проханням—здобути нам три коробки цигарок.

На якійсь станції поліцай комусь щось наказує й за 5 хвилин у нас в купе три коробки цигарок.

— Кач пара?

Поліцай відповідає, що це коштує точнісінько 45 гурушів.

Ми платимо 45 гурушів, а згодом дізнаємося, що коштували наші цигарки тричі по 16½ гурушів, тоб-то 49½. З яких це коштів подарував нам цей поліцай оті чотири

з половиною гуруші? Гадаємо, що й 45 він нікому не платив. Цілком скидається на російського околодочного, що утримання мав 48 крб., а за одну кватирю платив—48-25.

Давня Туреччина була класичною країною поліційного свавілля. Султанський режим спеціяльно плекав оту поліцію, і вона була справжнім жахом для населення. Дві монархії на всій земній кулі сперечалися між собою про пальму першенства у справі хабарництва: Туреччина й Росія.

Улюбленим зайняттям російської „революційної" молоди після лютого було роззброювання поліцаїв. Поліцаї дуже охоче віддавали зброю, але дивно: 1918-го р. мене арештував той самий поліцай, що й 1915-го р. У нас на Україні поліцаї зникли тільки після запровадження радянського ладу.

Революційна Туреччина — республіка Лютого, а не Жовтня. Революційна Туреччина, очевидно, не в силі була позбутися своїх поліцаїв, а може й не хотіла. Так, змінилася система, але залишилися люди—зі старою психологією і зі старими звичками.

Моя перша знайомість із поліцаєм—підчас повернення мені з поліції мого пашпорту.

В Торгпредстві мені сказали, що приходив поліцай передати мені зареєстрованого пашпорта, але не хотів без мене залишати.

— Яка дбайливість—подумав я:—боявся, що пашпорт може загинути!

Мене навіть не образило недовір'я турецької поліції до апарату радянського Торгпредства.

Того ж самого дня в готелі мені сказав портьє:

— Приносили з Караколу вашого пашпорта. Але не хотіли залишити. Та ви напишіть мені доручення, він зайде завтра точно о 4-ій і залишить.

Беручи з моїх рук записку, портьє подивився на мене, дещо вагаючись:

— Треба щось лишити для нього,—поволі сказав він. І помітивши на моєму обличчі огиду, що я ніяк не міг заховати, швидко додав:

— Але коли мосьє не хоче, не треба. Це не обов'язково.

І знов таки сам додав:

— А краще лишити ліру.

Я зрозумів, що портьє хоче дещо заробити на мені.:

Я пригадав Сейфуліну, як при виїзді її з готелю стояла довга черга льокаїв, протягуючи руки для бакшишу. Між іншим, додам в дужках, Сейфуліна трохи прибільшила, при своєму від'їзді я довгої черги льокаїв не помітив. А можливо, що є певна різниця між письменниками російськими й українськими—навіть в уяві турецьких льокаїв. І тому—може, вся ціна мені була—ліра.

Я лишив ліру й зовсім забув про це, але вийшло так, що вибираючися назавтра кудись, я випадково як раз о 4-ій проходив через вестибюль. Я мав нагоду бути присутнім при урочистій сцені розмови мого портьє з поліцаєм. Мій пашпорт уже лежав перед портьє. Обидва про щось говорили турецькою. Позирнувши на мене, портьє відчинив шухляду, вийняв ліру,—і моя ліра легенько перепурхнула в повітрі, сховавшись у поліцаєвій руці. Але запевняю, що розмову не було перервано ані на мить. Цілком задоволений, що моя ліра потрапила куди слід я схопив пашпорта й пішов.

Бачив я і працю турецької поліції.

Якось ввечері на Пері я оминув невеличку купку людей. Люди чогось хвилювалися.

Трохи далі я наздогнав хлопця, що похитувався, йшовши непевним кроком.

Раптом за собою я почув спокійне, не на повний голос:

— Ефендим.

Я озирнувся. Заклик було звернено, очевидно, не до мене. Заклик походив від поліцая, що прискореним кроком, але все ж таки поволі, по-східньому, наближався до хлопця.

— Ефендим!—повторив він загрозливіш.

Хлопець не спинився. Тоді поліцай ще прискорив кроку й поклав руку на плече хлопцеві.

Хлопця затримано. Це був російський емігрант. П'яний. Він образив якусь жінку на вулиці.

Мені подобалась ця спокійна праця поліції. Але друзі запевнили мене, що хлопцеві не сподобається праця, що предметом її він буде в Караколі, бо в турецькій поліції б'ють так само, як і в англійській, що була їй за взірець.

Наш анатолійський поліцай нікого не бив, нікого не заарештовував, він тільки пильно дивився, щоб ми не розкидали комуністичних листівок і щоб отут, на терені Касабської залізниці, не зробили раптом революційного перевороту. Він нікого не чіпав зі станційної публіки, але я помітив, що скрізь, де він підходив, запановував якийсь пригнічений настрій.

Поліція бо—завжди і скрізь поліція.

Десь під Ізміром, за дві станції, наш поліцай зник. Очевидно, переконався, що сьогодні ми більшовицького перевороту робити не будемо.

*

Один товариш їхав у справі зі Стамбулу до Ангори. Десь в Іскешеїрі треба пересаджуватися до поїзду, що йде з Кутахії.

Було ввечері. Товариш закрутився між коліями й потрапив не в той бік.

Якийсь добродій в цивільному винирнув з імли.

— Бурди, ефендим, бурди!—показує в той бік, де поїзд на Ангору.

— А ви хто?—здивовано спитав товариш, бо не бачив цього добродія ніколи раніш і не міг його інформувати, куди збирається їхати.

Добродій теж здивовано подивився на товариша.

— Хто ви такий?—повторив товариш.

— Еспіон, еспіон...—забелькотів добродій крученою французькою мовою.

— Ну, як шпигун, то неси речі...—знайшов вихода товариш і передав чамайдана до надійних рук.

Бідний „еспіон"... його надіслали стежити за товаришем—і, може, якраз тому, що він сам мешкає в Ангорі чи має туди ще якісь доручення. І він мав дивитися, як доручена йому особа через якусь там помилку не потрапить до столиці. Скандал, кінець кар'єри!

Таке було з товаришем. Що ж до мене, свідчу, що я жодного разу жодної стежі за собою не помітив. Але може це тому, що я не озираюся назад? Може тому, що я приїхав до цієї країни з любови до неї—і мені все одно було—чи слідкує якийсь шпигун за мною, чи ні.

*

Пригадую, як воно було в Варшаві.

Ще в Шепетівці, на прикордонній станції, наші товариші попереджають:

— Дивіться в Здолбунові пильно, хто біля вас крутитиметься. Оце й буде ваш постійний архангол на ввесь час варшавського життя-буття.

Своїх архангелів у Варшаві ми добре знали. Дехто з товаришів, за старим революційним звичаєм, водив їх

навіть у цукерню чи пивну, як колишніх філерів. Навіть здебільшого добродушні, оці шпики.

Я свого довгий час не міг побачити. Вживав знов таки старих методів: то ходив по вулицях швидкою ходою, то раптом спинявся біля вітрини. Потім виявилося, що як раз перших днів мого перебування скоїлася в Польщі чергова фінансова криза, і шпики, не дістаючи утримання, тимчасово кинули працю.

Але одного разу, вийшовши з посольства й побачивши, що поблизу нема візників, я раптом схопив у нашого кур'єра велосипеда й поїхав. Озирнувшися, побачив, як якийсь підтоптаний панок біжить за мною просто таки серединою вулиці. Біг аж три квартали, поки не зустрів візника. Жаліючи панка, я старався його не стомлювати—їхав поволі. Так ми познайомилися.

А один письменник розказував мені, як він ще торік у Варшаві дратував шпигунів. Сідав у трамвай, їхав на околицю, а там спостерігши, що його ввесь час проводив філер, наймав авто й повертався додому. Шпик через оту саму перманентну фінансову кризу, мусив повертатися пішки й мати наганяя від дефензиви.

А ще обвинувачують польський уряд, що він витрачає великі кошти на таємну поліцію! Як тут не витрачати, коли отакі навмисне їздитимуть автомобілями.

*

І знаєте—трохи образливо було б спостерігти щось подібного в цій країні, в Туреччині, а не в Польщі, бо сюди кожний із нас приїздить як друг, бо сучасним державним формам майже кожний з нас співчуває, принаймні на сьогоднішній день.

Що ж, я розумію обережність і підозрілість молодої республіки до чужинців.

Довгі роки Туреччину гнітив європейський імперіялізм. Важкі роки руїни, війн, інтриг образи національної свідомости—могли викликати не аби-яку зненависть до чужинця. Адже кожний європеєць може бути ворогом. І до ворога по-ворожому треба ставитися.

Візи до Анатолії турки дають неохоче. Мають рацію. І можу констатувати, що ми, радянські громадяни, спеціяльної ворожнечі до себе, як до носіїв певної, відмінної системи, не почували. Я мав візу протягом лише кількох годин, і на Ізмірському ярмарку був майже єдиним европейцем.

Але система лишається системою—звідци й „еспіон“, звідци й кількаразова реєстрація пашпортів підчас подорожі.

*

Тіні довшали, витягались у довжелезну струнку лінію, а швидко й зовсім зникли—поїзд спинився на ст. Корделіо майже в повній темряві. Було пів на десяту.

Чорт його зна, ніколи в мене не помічалося жодного патріотизму. Тим більш—руського. Але коли біля нашого вагону почулися руські слова, і товариші з радянської колонії Ізміру підскочили до вагону—якась радість охопила.

Ми ніколи раніш не зустрічалися, ми, очевидно, й потім не зустрінемось, але якось радісно було тиснути одне одному руки, говорити про своє. За кордоном кожний стає патріотом.

Товариші були стурбовані спізненням поїзду й виїхали на автах до ст. Корделіо, щоб перехопити нас і встигти завезти до Ізміру ще перед кінцем першого дня ярмарку.

Ми пересіли до авт, хотіли попрощатися з поліцаєм, але він, наш ангол-охоронець десь зник. Ми поїхали берегом Ізмірської затоки впрост до столиці приморської Анатолії.

ІЗМІР

Коли б до речи були паралелі між Жовтнем і турецькою національною революцією, я порівняв би Ізмір до Ленінграду.

Вживаю „Ізмір“ а не Смірна, як „Стамбул“, а не Константинополь. Треба відновляти турецькі національні назви, позбавлені досі прав громадянства і тільки з революцією знов запроваджені.

Ізмір—символ турецької революції, символ перемоги кемалістів над імперіялізмом. Тут було скинуто в море контрагентів англійського імперіялізму—греків. „Є тільки одна річ, що греки не вкрали: це—їхня репутація“—писав Едмонд Абу. За допомогою англійського імперіялізму греки захопили 5 найбагатіших вілайетів Анатолії й ізмірський порт, основний вихід для цілого краю. За допомогою англійського імперіялізму Греція намагалась анексувати край, де 85% населення—турки. Туреччина, знесилена у війні, розшматована в севрському трактаті, жевріла під п'ятою грецького побідника. Вкрасти найплодючі краї Анатолії було дуже легкою справою. І дуже принадною. Ізмір має 230.000 мешканців, ізмірський порт мав оборот в 400 млн. франків річно, в Ізмірі скупчено майже всю промисловість Туреччини.

Та на заклик кемалізму повстав мирний, обкрадений війною турецький селянин, кинув зурну чабан — і вже з узгір'я зійшов на долину не тихий півсонний турок, не бородач із бутафорським мечем, як малюють його на літографіях, а крепкий аскер. І хоч проти англійської гармати й танка він мав тільки стару, вже у трьох війнах побиту рушницю, а, проте, розчавлено грецького захватника, викинуто з турецької землі, скинуто в Егейю. 9 вересня 1922 року без жодного пострілу революційне військо молодої Туреччини ввійшло до Ізміру, а звідти в паніці на пароплавах великих імперіялістів втікли імперіялісти дрібненькі. Двома роками раніш, так само — на пароплавах великих імперіялістів тікали в паніці з Криму російські білогвардійці. Однакова доля...

Але не з Кримом, з Пітером варто порівнювати Ізмір, колиску турецької національної революції. Ізмір було зайнято без пострілу; але ізмірський вілайєт був ареною великих боїв. „На Ізмір" — це гасло керувало революційною армією. На Ізмір — і перемогу забезпечено. Жовтень відбувся в Пітері.

Після захоплення Ізміру турецька республіка міцно стала на ноги.

*

9 вересня 1927 року, кинувши наш поїзд на ст. Корделіо Касабської залізниці, ми пересіли в авта й в'їхали до Ізміру як раз з того боку, звідки п'ять років тому вступало національно-революційне військо. Часів хрестових походів тут був колись табор Річарда — Левове Серце, звідци й назва (Кор де леоніс). П'ять років тому тут востаннє спинили свій левовий марш турецькі патріоти. Короткий відпочинок, остання зупинка — а далі — на тому боці затоки — Ізмір, їхнє гасло, їхня мета, їхня перемога.

Ми в'їхали до міста, що святкувало п'яті роковини цієї перемоги, цього повстання молодої Туреччини. Ще од Корделіо ми бачили ілюмінацію, а тут у місті, на кожному кроці — червоні прапори з білим півмісяцем, прапори шовкові, великі — і маленькі прапори паперові, як у нас на піонерському святі. Лише одну купу якихсь величезних будівель — я не міг розпізнати їхні форми в темряві ночи — не було освітлено. Там, очевидно, і не було прапорів. Це — склади американської „Стандарт Ойл". Американці не беруть участи в сьогоднішньому святі. Американському імперіялізмові нема чого святкувати сьогодні й радіти.

Туреччина — ще піонер у революції, і зовсім не викликали сміху ці наївні прапорики на мотузках через вулиці, над парканами домів, а пробуджували якусь ласкаву любов до молодої країни, що скинула ярмо ісламу й некультурности.

Другого ранку я вийшов із мармурового дому на Бірінджі-кордон, на набережній. М'яко причинилися важкі двері. Одійшовши кілька кроків, я озирнувся й не міг пізнати дома, де переночував в задушній кімнаті, під москітером. Бо всі доми на Бірінджі-кордон однакові: 2 поверхи, завширшки в 4 вікна (місце одного з них займають двері), облицьовані мармуром. Тротуари мармурові, з якогось подібного каменю зроблено й великі плити бруку.

На Бірінджі-кордон живуть чужоземці. Їх уже небагато лишилося в Ізмірі, бо молода турецька державність із великим підозрінням ставиться до европейця, навіть мені (хоч і які ми там европейці!) не радили навіть просити дозволу для проїзду в Анатолію. Чужинці ж тут здебільшого — левантинці. „Батько мій — італієць, моя мати — вірменка, а я — левантинець". Левантинці — нація, що не надається точнішому визначенню.

Місто різко поділяється на дві частини. По цей бік майдану Конак, де будинок уряду, оздобна башта й гарний мечет,—по цей бік майдану—набережна, рухливий порт, банки й розлогі вулиці з мармуровими тротуарами й мармуровими будинками. Тут живуть европейці.

По той бік Конаку—криві вулички турецького міста, поїджені часом і людською ногою сходи на узгір'я, а по узгір'ю наліплено домиків і двориків. Тут живуть турки.

На Біринджі-кордон галас великого порту, метушня хамалів і гудіння авт. Але це тільки в початку, поки не кінчиться порт. А далі—тиша мармурової вулиці, зелені жалюзі, спокій сієсти—післяобідньої перерви. Европейці відпочивають од спеки, не турбуйте їх.

А за Конаком, на кривеньких вулицях узгір'я, що обриваються кривенькими ж сходами—купа голоштанної дітлохи; базікання сусідок; понурий салепджі з блискучими глеками салепу й жвавий хлопець із паком мануфактури за плечима, дзвінком у одній руці й з метром у другій—сам собі мануфактурна крамниця; убоге шмаття на убогих подвір'ях. Нанизу, де сунеться ледащикувата конка,—стукотіння доміно в кав'ярнях, різноголосі вигуки різноголосих продавців. Увечері, біля караколу, збираються погомоніти сусіди—і в перервах між згуками зурни розповідається щось цікаве. Чиста провінція! І така шкода, що не знаєш мови, що не зможеш приєднатися до сторожкої цікавости людей,—а вони так оточили оповідача. Тут живуть турки.

*

Вийшовши з мармурового дому, я звертаю з Біринджі-кордон ліворуч туди, де, як зазначено в моєму бедекері, „головна вулиця Франк, найкращі магазини, найбільший рух міста; з набережною сполучається безліччю перевулків і пасажів".

Я проходжу одним із цих перевулків, але не знаходжу вулиці Франк. Що далі від набережної, то тихше. Не чути плескоту моря, не чути авт з Біринджі-кордон, взагалі нічого не чути.

Улиця Франк не існує. Я в мертвому місті. Вулиця Франк завалена уламками мармуру й поросла травою. Більші купи уламків означають місця, де стояли п'ять років тому прекрасні доми й палаци, де розкошувала місцева буржуазія—левантинці, греки, вірмени.

Я підводжусь на велику купу, колишній другий поверх, і з цього поверху озираюся довкола. Ціле місто поховано під уламками. Що тут було? землетрус? пожежа?

Безокі стіни, ворота без парканів, паркани без брами. На розі двох колишніх вулиць я бачу уламок стіни, а на ньому напис:

„Еллєнікон Фармакейон".

Це все, що лишилось од грецької аптеки.

Ці руїни, цей порожній жах порожнього міста—ілюстрація, як важко приходить розвязання національного питання. Турки п'ять років тому захопили Ізмір без жодного пострілу. Але незабаром було знищено майже всю европейську частину міста. Методично, планово, вибухові команди зносили в повітря мармурові палаци. Це звалося—випалювання блощиць.

Чи не краще було б повиселяти греків та вірменів і переселити до цих палаців турецьку бідноту?

А пам'ятаєте, як селяни на Україні розбирали панську садибу? Не тільки інстинкт помсти або й користолюбства розтягав на дрова панські паркети. Ні, треба було зробити пустку з панського осідала, щоб панам не було куди вертатися...

Смірнським панам теж нема куди повернутися. Смірнські палаци знесено в повітря.

А до того ж і лицемірство демократичного уряду Реквізувати будинки—цього нема в програмі демократії, це вже тхне більшовизмом, а кемалісти—не більшовики боронь боже! Знищити ж можна, це й за демократичними звичаями дозволяється.

За кілька день я блукав по інших руїнах—руйновищу давнього Ефесу, де колись процвітала елінська, а потім римська культура. Там теж травою поросли мармурові плити, та не п'ятирічною, столітньою травою. Там схилилися до землі мармурові постаті богів і вищерблено золото з тріюмфальних написів на честь римського імператора. І на руїнах стародавнього храму Артеміди Ефеської, спаленого Геростратом, ми їли прозаїчну баранячу ковбасу, плямуючи недоїдками мармур, де колись філософи повчали прилучених до елінської цивілізації дикунів.

Та не було сумно на руїнах Ефесу, хіба тільки ніяково за ковбасні недоїдки. Не було так сумно, як тут на руїнах Смірни греків та вірменів. Ефес зруйновано, здається, в часи турків-сельджуків XIV ст., Смірну—п'ять років тому. І може тому шкода цього міста, що воно так недавно існувало.

*

Дикунство? Вандалізм? Навіщо було руйнувати—не в процесі війни, наступу чи оборони, а після перемоги?

Ось що було перед цією перемогою.

„У с. Кара-Тепе 150 мешканців цього села було викликано до мечету, щоб вони вислухали наказа грецької жандармерії. Коли чоловіки, жінки й діти зібралися, греки підпалили мечет і за допомогою перехресного вогню гармат не дали нещасним видертися з полум'я".

Це з книжки Ж. Кайзера „Европа і нова Турція". А в доповіді голови Айдінської залізниці м-ра Девіса, на загальному зібранні акціонерів в березні 1922 року було зазначено:

„Греки знищили вздовж залізниці 60 турецьких сел. Є підстави думати, що в районі залізниці Смірна—Касаба було методично спалено більше 400 сел".

Тут „працювала" X грецька дивізія ген. Леопардопулоса, названа „дивізія помсти й руйнування". Нікейський архієпіскоп Василій заявив представникові міжнародного Червоного Хреста Гері:

— Грецька армія була надто м'яка в репресіях. Я людина не військова, а духівна особа, але я хотів би, щоб винищити всіх турків аж до одного.

Під благословенням архієпіскопа, під знаком хреста греки палили, нищили, руйнували й розстрілювали з гармат жінок і дітей. Я не винуватю турків за те, що вони під знаком півмісяця випалювали блощиць, перетворюючи Смірну на Ізмір...

39-ТА ПАРАЛЕЛЯ

1

Спека. Море синє, як... Поет-плужанин обов'язково мусив був би написати: як поле, волошками вкрите, тільки рясніш. Урбаніст, або індустріяліст порівняв би хвилі оцього Егейського моря з синіми аркушами планів Дніпрельстану чи будинку Держпромисловости, а як у нього—певний стаж, то і з синьою блузою робітника друкарні (далі друкарні він робітників не бачив)... Я ж кажу: такого синього кольору ніколи не знав—та й ви не взнаете, як не будете на Егейї. Небо в червні на Україні? Сховайтеся, патріоти, не витримає ваше українське небо. Беріть синіш.

Спека, бо хоч і вересень, а 39-та паралеля. Це так: візьміть мапу Европи й знайдіть Месінську протоку; Месіну мусите знати: розповідаючи по газетах про землетрус у Кримі, порівнювали з колишнім месінським. Месінська протока як раз на 39-ій. Але ми не біля Месіни, ми значно східніше, ми в Азії. Це для популярности викладу Месіну брати доводиться.

Було дуже тепло навіть учора ввечері, коли вийшли із Смірни, по-турецькому—Ізмір. Нашу „Адану", чистенький

такий турецький пароплавик, затримало при виході якесь величезняло; оголомшило сиренами, вигуками, горами пінястих хвиль, що безпорадно бігали від нього до нас і метушилися назад, та... чарльстоном разом на двох оркестрах. Двохдимаревий француз увіходив до турецького порту—і обидва турецькі пароплави („Асія“ теж ще не відійшла) скромненько чекали, поки европейський велетень уподобає собі місце. Француз досі стояв на рейді, але европейським туристам набридло їздити в хвилю на каїках до кафе—отож затримано наші обидва пароплави, порушено розклад пасажирського руху—шукають місця для „Лямартіна“. Нам ще нічого, ми на якусь годину тільки й затрималися, а от бідна „Асія“ на наших очах втретє спробувала вийти—і аж ніяк.

Відходили вже, коли сутінки зійшли з гір, стиха діравим покривалом укрили Ізмір, а дірочки на покривалі виблискують вогниками-хатами на узгір'ї. Бо Ізмір—на горі, кручі, не вулиці. Од зовнішнього рейду вже видко й ярмарок—електрику над морем, а як прислухатися уважно, то можна й чарльстона почути. Ярмаркові—тиждень, ну а чарльстонові понад морем теж тиждень. Перейти з будинку ярмаркового вузеньку вуличку, що до Гез-Тепе веде,—і поруч із машинами Укрсельмаштресту (турки хоч як звиклі до довгих крутіюватих написів, але й вони лякалися, читаючи слово, що розляглося на $2^1/_2$ метри), Форда і Бенца—кафе понад самісіньким морем. Коли натиснути брезентову стінку—бачиш у щілинку воду Егеї.

Цілий тиждень у кафе той самий програм, ті самі люди. Чемні, коректні турки з ярмарку, приїжджі засмалені Анатолією купці з Кутахії і Адані, місцеві багатії-левантинці з мармурових палаців на Біринджі-кордон. А всередині—оркестра, столичний джаз-банд із садка

Таксім на Пері. Ті ж самі музики і акробатки, ті ж самі чарльстони,—тільки от дівчинки цієї в Стамбулі не було, вона-бо з місцевої левантинської аристократії. І це така дівчина: як заграють—між двома кабаретними номерами—чарльстона, вибігає зсеред публіки дівчинка років 8-9 і серйозно, як доросла, танцює—хоч і веселий танок чарльстон, а танцювати його серйозно; як доросла, наближає коліно до коліна, стегна майже нерухомі, а голінки вихляють похотливо. У передніх рядах сидять батьки і не намилуються на здібне дитинча: як доросле зовсім, шикарно танцює. Мати, може, і заздрить навіть донці: їй самій так уже ніколи не танцювати.

Через рейд, через темряву хвиль, віджджаючи на пароплаві, я бачу цю дівчинку Леванту, що подолала найактуальніше в культурі Заходу—чарльстон. Тут одна тільки дівчинка, над хвилями Егеї, а в Каді-кеї, на Босфорі, я бачив з десятеро дівчат, що так само переконано витанцьовували чарльстона. Поволі просувається культура в дикунські краї - і цікаво, чи танцюють чарльстона в Трапезунді, в Іскешеїрі, десь у Карсі? Непереможний шлях цивілізації, і тут її щабель визначається не димарями фабрик, не тиражем газет, а чарльстоном...

Жінка хазяїна нашої „Адани“ проводила когось на пароплаві, і наші друзі познайомили нашу компанію з нею. Я спитав, чи танцюють її дочки чарльстона. В хазяїна—два пароплави, найкращий в Ізмірі готель, а діти вчаться в Парижі. І от виявляється, що дочки їхні чарльстона не танцюють, бо в Парижі він тепер вийшов із моди. Там танцюють щось нове, назви я не зрозумів. І тому, що в Ізмірі, Стамбулі та по всій Туреччині танцюють тільки чарльстони, наша знайома, видко, може почувати до своєї дикунської країни лише призирство.

Хазяїн наш, напевне, член патріотичного товариства „Тюрк-очагі“. На вулицях, на пристані, де відходять через затоку шіркети, я бачив відозву цього товариства. Звернув я на неї увагу в кабінці-купальні в Корделіо, зав'язуючи краватку (відозва така маленька, немов якась об'ява про випадкові меблі). Лежить ця відозва й зараз перед мною, на газетному аркуші „Le Levant“:

„Любий турку! При тобі мусять завжди бути зобов'язані говорити по-турецькому.
Тюрк-очагі Смірни“.

В наших хазяїв пароплави хоч і маленькі, але беруть таку саму ціну, як і шикарний „Гюль-Джемаль“, їхній готель не має кімнати дешевшої 12 крб., але вони нехтують Ізміром, що годує їх з їхніми паризькими дітьми. Вони змушують інших говорити турецькою мовою, але своїх дітей не вчать у Туреччині. Вони нехтували б і самою Туреччиною, але незручно одверто, бо треба ж бути патріотом.

Ображеним українізацією варто що-дня читати об'яву Тюрк-очагі, цей двохступневий наказ і „мусять“, і ще „зобов'язані“. Тим, хто галасує про український шовінізм, про примусову українізацію, варто знати, що ці об'яви поширюється в країні, де всі—і левантинці, і греки з вірменами, і співробітники чужих консульств—говорять турецькою мовою, де, значить, не стоїть гостро питання „оволодіння мовою місцевого населення“...

2

Спека. Розклад було порушено ще вчора й тому проїхали не вдень, а вночі найцікавіші для туриста місця—Смірнську затоку, де рясна солона вода: як скупаєшся, сіль на тобі так і блищить. Проїхали й славетний Лесбос, або Мітілену. Там колись співала Сафо. Там потім була грецька Вандея—і брутальний Клеон, голова тодішнього всегрецького комітету шкіряників і диктатор атенський, домагався постанови скарати на смерть усіх чоловіків повсталого острову. Ми зачепили тільки край Мітілени. Тепер там теж Вандея—тільки для повстанців проти Туреччини. Грецький уряд на англійські гроші має на Лесбосі морську базу—і врізається острів лесбіянок у турецькі води, загрожуючи самостійності молодої Туреччини.

Спека. Задушно в каюті, в кают-компанії. Тут гірше, ніж було в поїзді. Там ми в своєму купе пороздягалися, і навіть по станціях я гуляв у піжамі: пройде поїзд, я поїду, а люди лишаться—що мені до них? Та й поїхавши самому по враження, треба турбуватися й про враження інших. Хай і в тих турків з усіх маленьких станцій лишиться в пам'яті дещо незвичайне—европеєць із розпатланим волоссям, в піжамі й з фото-апаратом...

Тут же, на пароплаві їдеш серед невеличкої компанії. Дехто навіть говорив французькою мовою. Доводиться знайомитись, називати себе, давати візитову картку. Піжама тут не личить. Дами до столу пудряться, капітан надягає що-разу чистого комірця, де ж пак тут у піжамі.

А жарко. Паримося в піджаках з краватками. Нема куди сховатися від спеки. І нудно.

Праворуч—пустельний беріг, ліворуч—море. Подекуди маленькі острови, безлюдні. На Анатолійському березі руїни сел, може—міст. Тут пройшла війна. Тут грек із антантою громив турецького чабана, тут турецький чабан скидав у море грека. І холодні стоять береги, у спеку навіть видаються холодними, і плачуть до жаркого неба бездашні доми.

Спека. Нема чого читати. Бібліотеки на пароплаві нема. Вкладаючися ще вдома, застелив чамайдан старою газетою, щось за травень, і тепер вичитую з неї новини за прикладом того з анекдоту, що любив, у певному місці своєї кватирі сидячи, читати шматки газет. Одного дня він вистрибнув звідти з надзвичайною новиною:

— Плевна пала!!!

Я міг теж порадувати своїх друзів надзвичайними подробицями зради Чан Кай-ші. Новина не робить враження—і я далі сиджу в шезлонгу з апаратом і націлююся на негра. А той крутиться, натягуючи над спардеком тент—і ніяк його не схопиш на добрій позиції.

Між іншим, я помітив, що отой негр щось багато працює. Вчора він витягав котвицю, відкривав люки, крутив коловорот. Сьогодні увесь час порпається по пароплаву з якоюсь роботою. Я сказав про це своїм товаришам:

— Експлоатація! Визискують колоніяльні нації!

Мої товариші злякалися:

— Хіба можна такі слова? Хочете, щоб нас обвинуватили в комінтернівській пропаганді?

А справді, я й забув, як мене просили—і в Стамбулі, і в Ізмірі просили свої, товариші,—щоб ніде ніяких розмов на соціяльні теми не вів, бо турки надзвичайно підозріло ставляться до чужинців, і в них до неблагонадійних потрапити—один момент.

Я не хочу зайвих неприємностей. Краще мовчати. Товариш відходить кудись, я знов націлююсь на негра і—раптом...

Раптом підходить моряк у кашкетці з галунами, півмісяцем, зіркою й т. інш. Щось говорить, показуючи на апарата.

Чорт його зна! Може, він чув як ми говорили про негра й комінтерн, а може заборонено фотографувати? Ота спека розм'ягчила мозок, і я гублюся.

Досі я досить нахабно фотографував усе, що мені подобалося. У Стамбулі на військовому параді зняв військо всіляких родів зброї. Десь на станції навіть двох жінок під чадрою сфотографував, хоч і попереджали мене товариші, що жінок суворо заборонено фотографувати, хоч і трохи не побили мене за подібне нахабство ще раніш, на гулянці народній у Флорії.

А моряк уперто кличе мене кудись. Чорти їх забирай зовсім! Заборонять—нічого ще, а от погано, як відберуть апарата. В моєму фільмпакові вже кілька використаних негативів ще з Ізміру—пропала робота... Але помічникові капітана просто припало на думку самому сфотографуватися—і він не арештовує мене, а шукає гарного місця для гарної пози.

Будь ласка! Клацнув апаратом і записав адресу Гасан-бея. Турки не мають прізвищ, тільки імення. Це вже третій Гасан-бей, з яким я знайомлюся.

Треба однак економити фото—і всіх друзів Гасан-бея, що за його протекцією становлять перед об'єктивом, я вже здіймаю на касетку—удаю, що фотографую: типаж не цікавий—а скоро будуть Дарданели, там кладовище антантових кораблів, потім Галіполі—кладовище антантового гарматного м'яса—російських білогвардійців. Треба економити фото.

Дякую жестами, бо записана мною ще вдома з якогось роману формула турецької подяки виявилася чимсь подібним до „бог подасть", і я змушений був після одного неприємного випадку з політичним діячем кинути її вживати. А як по-турецькі „спасибі", не знаю. Бути в становищі англійської дівчини, яку російські моряки навчали трьохповерхової лайки замість люб'язних слів, не хочу. Але іноді навіть добре, коли й ти не розумієш, і тебе не розуміють. Відбиваючися від настирливих

пропозицій фотографуватися, я міг зривати душу просто українським „під три чорти“.

Жестами ж показую, що більш платівок не маю, мені нарешті дають спокій.

Спека. Починаю дрімати в своєму шезлонгу.

3

Якась тінь падає мені на обличчя.

З великими зусиллями відкриваю очі. Знов якийсь приятель Гасан-бея. Знов фотографувати? Та спека ж. Ледве повертаю язика, лаюсь:

— Під три чорти!

— Чого ви лаєтеся?—здивовано відповідає незнайомий українською мовою.

Українська мова! турецький пароплав, синя вода Егейї, палюче південне небо—тло для рідної мови мало підходить! Чи не помилився я часом, чи не почулося мені?

Та незнайомий сідає біля мене на кошиках із виноградом і починає розпитувати:

Ви недавно з України? Ну, як там тепер?

Запитання дурне й просте, але як на нього відповісти?

— Та так, взагалі.

Я цієї людини ніколи ніде не бачив—ні в Стамбулі, ані тепер у Ізмірі. До нашої компанії він не належить. Як із ним розмовляти?

Пробую витримувати балачку в невиразних тонах, в стилі „загалом і в цілому“. Так безпечніше.

— Ну, як Київ?

— Та ще на Дніпрі. Влітку пароплави від нього аж до Катеринослава ходять.

Не сказав „до Дніпропетровського“. Е, я не дурний, почекаємо, що воно за тип. Вияснимо раніш, а тоді я буду відкривати свої політичні переконання.

— Так. А як урожай?

— Уже зняли. У нас завжди в цей час уже новий хліб їдять.

— Ну, а як взагалі радянська влада тепер?

Чіпляюсь за це „тепер“ і відповідаю так само ясно й зрозуміло:

— Та нічого. Як і раніш.

— Ні, я питаю спеціяльно про Україну.

— Про Україну? Ну, що ж, у нас, як і в Росії. Взагалі—радянська влада. Ради, знаєте, виконкоми. А над усім—ЦВК. З'їзди бувають.

Я згадав ще про одно й додав:

— Кооперація в нас дуже розвинена. Скрізь кооперативи, я теж член кооперативу. Серйозно!

Невідомий дивиться якийсь час на мене, потім закурює нову цигаретку, присувається ближче, озирається довкола й питає раптом:

— А як на вашу думку, зміцнюється радянський режим на Україні, чи ні? Чи можливе повторення доби бандитизму?

Ну, не інакше, як шпик! Найняла поліція спеціяльного українського емігранта, а він провокує мене на радянську пропаганду. Е, дзуськи, не спіймаєш! Не дурно ж мене попереджали стільки раз товариші. Е, ні, я такого за радянську систему агітувати не буду! Навпаки, мій любий, навпаки. Облизня спіймаєш враз!

Я сам присуваюся ближче й розвязно пропоную:

— Слухайте, я вам краще розкажу один анекдот. Ви чули, як людина забрала собі в голову, що вона—півень? Ні? Ну, так от...

І я розповідаю старий контр-революційний анекдот, що має довести, скільки велика прірва між теорією й практикою радянської влади. Анекдот я майже забув,

розповідаю погано, дуже хвилююся. Незнайомий дивиться на мене здивовано й мовчить. Тоді я переходжу до іншого анекдоту—про еврейку, в якої втік чоловік. Це теж має щось таке негативне ілюструвати в радянській сучасності.

— „Бо ребе вас не бачить, а я вас да бачу!"—кінчаю я анекдота й переможливо дивлюся на співбесідника. Ага, зловив ти мене?

Він насуплюється й говорить незадоволеним тоном:

— Це ви даремно так. У мене враження—правда, я давно з України—що радянська влада зміцнює свій авторитет що-дня. Між роками бандитизму й сьогоднішнім станом—велика дистанція. До радянських гасел прислухається ввесь світ. Та й тут, наприклад...

Моє становище гіршає. Це дуже хитрий провокатор! Він, не спіймавши мене запитаннями, удався до кращого методу: починає сам вихвалювати радянську систему, чи не прорветься, мовляв, у мене щось агітаційне... А як не прорветься, як я просто мовчатиму, то ще гірш: він може заявити своєму начальству:

Агітатор. Я хвалив радянський лад, а він цілком згоджувався, бо мовчав.

Так, становище, дійсно, важке. Я вирішаю перейти до активного наступу.

— Що ви такі дурниці плещете?—майже кричу я:—ви хіба не читаєте европейських газет? Та знаєте ви, що навіть на Україні ніхто не вірить радянській владі? Навіть самі комуністи. Еге! А ви чули, що Комінтерн...

Невідомий кілька хвилин слухає мене мовчки, потім червоніє й теж кричить:

— Я думав, що з порядною людиною говорю, а ви просто білогвардійська сволоч! Правда, я вже два роки, як із СРСР, але я тут на службі в Нафтосиндикаті, і як радянський громадянин, не дозволю подібних інсинуацій! Так, не дозволю!

Він повертається й відходить, а я отетеревіло дивлюся йому вслід.

Оце тобі й на! Радянський громадянин? Так це я, виходить, агітував тут проти радянської влади?

Од здивовання я блимаю очима, укриваюся ввесь потом, протираю очі, озираюся довкола й бачу:

Ніякої купи кошиків з виноградом біля мене нема, а на тому місці сидить просто на долівці турецька родина й снідає. Сонце світить мені просто в обличчя, сліпить і парить.

Чи то мені все від спеки привверзлося? Значить, я не агітував проти Радянської України? Що ж воно таке?

39-а паралеля, ось що!

4

Після жаркого дня—теплий м'який вечір. Ми наближаємося до високої гори з руїнами фортеці. Це вже европейський беріг. На березі Азії так само бачимо знищені блиндажі, кинуті гармати. Тут пройшла імперіялістична війна.

Ми ввіходимо в узьку протоку, чи затоку. Праворуч—маленьке містечко Чанак-кале. Просто—щілина Дарданелів

Ми на тому місці, що було об'єктом уваги й інтриг всієї европейської дипломатії протягом багатьох десятиріч. Ми на місці, до якого зверталися сподіванки й чорносотенців російських і ліbeралів. Громадянине Мілюков! чи чуєте ви: сьогодні ми, кілька громадян СРСР, вільно пройдемо через протоки. Вільно—і вільними їх зробила для нас не ваша нікчемна політика, а дружба нашої країни з турецьким народом.

„Адана“ кидає котвицю на рейді перед Чанак-кале. Так тепер називаються Дарданели. Поруч нас також на рейді стоїть якась гарна яхта—вся біла, з мідяним блискучим димарем. Чи не новий якийсь П'єр Лоті мандрує?

Вечір. Сьогодні п'ятниця. З берега чути музику й гамір юрби. Але о 10-ій годині, коли з Дарданельської протоки вилітає гарний „Гюль-Джемаль“ і біжить повз нас до Ізміру,—на березі вже скрізь темно й тихо. У Туреччині лягають спати дуже рано.

Ми стоїмо на рейді. „Адана“ бере вантаж хліба. Лунають інтернаціональні „майна“ й „віра“.

ДВА ЕПІЗОДИ З ЛІ-ХАНУМ

Де, в якому з трьох міст Туреччини, що я встиг одвідати за п'ять тижнів, за яких обставин і коли ми познайомилися з Лі-ханум—я не можу сказати читачеві. Лі-ханум бо досі живе в одному з цих трьох міст.

І хай читач не думає, ніби цю ханум дійсно звуть Лі-ханум. Навпаки: в її справжньому йменні нема жодного „л“ і жодного „і“. Я вигадав для неї це йм'я. Її ім'я—трохи інакше згучить.

І втретє мушу розчарувати читача. Лі-ханум—така сама туркеня, як і чужинці оті, закордонні письменники, що їх останнім часом чимало зустрічаєш на вітринах радянських книгарень. Давно помічено, що перекладна книжка користується більшим успіхом; отже наші молоді (і спритні) письменники пошилися в чужоземні автори, а наші молоді (і спритні) видавництва з превеликою охотою видають цю „перекладну“ літературу. А читач купує й іноді дивується: чому невірні кажуть, ніби не може існувати інтернаціональна культура? Адже такий однаковий стиль і в нас і за кордоном.

Отже, того читача, що дійшовши до цього розділу, зрадів:

— нарешті, щось справді екзотичне!—

— читача цього я мушу розчарувати. Лі-ханум—не турчанка. Лі-ханум народилася в тихому місті Кромах Орловської губерні, де був з давніх-давен тільки один турок булочник, та й того з початком війни кудись заслано. Лі-ханум нічого грунтовного про Туреччину не чула, аж поки не вступила до інституту народів Сходу, куди потрапила за командировкою кримського совпрофу. На медичному не лишилося місць—спізнилася Лі-ханум, до фармацевтичного йти була не охота, от і пішла вона до інституту народів Сходу, на відділ Близького Сходу.

Нічого одверто екзотичного в обох епізодах з Лі-ханум присікуватий читач не знайде. Але не для того, щоб узяти читача на екзотику, я перевів у магометову віру цю доньку доброї руської родини. Зовсім не для того. Та... спокій, ми на Сході, де здебільшого ще й досі й життя, і думки, і події пливуть поволі, задумливо, спокійно.

Де, в якому з трьох міст, я познайомився з Лі-ханум, не можу розповісти. Вона, очевидно ще й досі живе в тому місті, кінчаючи свою працю з економіки Леванту, що я їй порадив почати.

Лі-ханум. Мені хочеться говорити про вас ніжними словами—словами тихої любови й великої пошани. Лі-ханум! чи згадуєте ви наші розмови про цю країну, що мусить бути вам за нову батьківщину? (тимчасову, бо нема постійної батьківщини в комуніста).

Не криюся, в моєму ставленні до Лі-ханум було й трохи мужеського, чоловічого. І чи не тому такою ніжністю було обгорнено нашу дружбу? Та гадаю, що вона цього й досі не розуміє—ні мого мужеського, ні моєї ніжности.

Після того, як ми познайомилися з Лі-ханум і я за кілька день поїхав собі далі, ми раптом зустрілися в Ізмірі, на виставці. Вона обдивлялася павільйон польскої мануфактури, і ми, стискаючи одне одному руки, посміхнулися, побачивши в гарній рямці великого краєвида якоїсь польської фабрики, де великими руськими, а не польськими літерами було зазначено, що це воно за фабрика й коли її засновано. Польща—не дуже багата країна, отже через брак власних краєвидів, послали на виставку стару фотографію із старим написом—усе одно, мовляв, турки не розберуть, де польська, а де руська. Ми з Лі-ханум стиснули одне одному руки, посміхнулися на польську винахідливість і розійшлися, бо я, як почесний гість, оглядав виставку в супроводі місцевих журналістів і членів виставкому. Я не залежав од себе й мусив переходити по виставці за планом виставкому для почесних гостей.

*

За кілька день я знову блукав ввечері по жвавих вуличках Пери. Мою увагу притягла галаслива юрба італійських матросів, що співаючи й з реготом, раптом звернули з великої вулиці кудись у завулок—упевненим кроком людей, добре ознайомлених з місцевістю. А були це матроси з італійських військових суден, що того тільки дня прибули до Стамбулу.

В день по цих завулках стоять у черзі порожні таксі, чекаючи пасажирів, бо тісно на центральній вулиці. Вночі з цих неосвітлених проваль на Велику вулицю вилазить вогкий морок.

Мене зацікавила упевненість чужоземних моряків, і я пішов поволі за ними. Згодом я зрозумів, куди саме посувається ота весела юрба. Куди ж бо дійсно можуть іти ввечері в чужому місті чужоземні матроси, коли їх протягом тижнів, або й місяців плавання було позбавлено

такого необхідного—жінки? Десь ліворуч од Великої вулиці є веселі квартали, трохи пристойніші за ті доми розпусти в Галаті, що їх уже овіяно якоюсь легендою: там жінки сидять, мовляв, у клітках і як хижі звірі хапають чоловіків, б'ються за них і ладні самого чоловіка поділити поміж себе, тільки роздерши на частки. Доми розпусти на Пері—значно пристойніші: там ні життю, ані одягу чоловіка ніщо не загрожує, єдина загроза—його гаманцеві і його здоров'ю.

Чи це тому, що я ніколи не був у становищі чоловіка, що купує кохання, і мені хотілося хоч поглянути з боку, як це робиться, чи, може, гріх має якісь непереборні пахощі, що тягнуть до себе; але я стиха посувався за галасливою юрбою італійців. Була десята година вечора, це дужче пізно для Пери. У ці години на Пері вже тихо, її мешканці або сплять, або пороз'їздилися по дачних місцевостях—дуже весело над Босфором—в Бебеку й Терапії.

І раптом якась тінь перебігла неосвітлену вузьку вуличку, де йшли італійці, і сховалася в під'їзді на протилежному боці. Італійці спинилися тільки на хвилинку, але потім пішли далі. Я підійшов ближче й подивився.

На цих вузеньких бокових вуличках кожна кватиря (а вона займає іноді всі п'ять поверхів будинку) має окремий під'їзд: невеличкі кам'яні сходи й нішу. Поза нішею—двері, але вони в ці години завжди замкнені. Жінка могла сховатися тільки під цими дверима, не далі.

— Лі-ханум!—здивувався, я зазирнувши жінці в обличчя.

Що вона робила на цій підозрілій вулиці й для чого взагалі опинилася в Стамбулі? Я не розпитував, побачивши її зніяковілість, а натомість одверто розповів, чому саме потрапив сюди. Трохи опам'ятавшись від переляку, бо

юрба матросів могла налякати хоч кого, Лі-ханум засміялася:

— Я можу показати вам ці квартали. Колись удень розшукуючи товаришів, я помилилася адресою й потрапила на подібну вулицю.

Ми взялися об руки й пішли далі за юрбою матросів. Це найкраще, що можна було зробити, бо нам обом було ніяково. Я не розпитував її, вона не розпитувала мене, але яку вона мала рацію вірити, що я тільки за матросами пішов, а не сам] хотів купити собі коротко-хвильне кохання?

Я побачив цю вулицю. Два ряди цілком однакових домів. У нижньому поверсі кожного з них—не більш од двох вікон і дверей. На вікнах—грати. Через вікна видко яскраво освітлену кімнату, а там килими й канапи—і по кілька жінок у кожній кімнаті. Жінки чепуряться, фарбують губи, дивляться в люстерка—і чекають гостей. От і все. Нічого цікавого.

Ми не пішли до скрайнього будинку, де спинилися італійці. Там одразу вибігло на вулицю кілька жінок, почалися обійми, збільшився регіт—і йшов одвертий торг. Ми повернулися й пішли назад.

І от на тій самій вулиці, де я зустрів Лі-ханум і де ми тепер проходили, щоб вийти на Перу, моя супутниця раптом здригнулася. Я почув якесь незвичне тремтіння її руки. Всім тілом вона притиснулася до мене.

Якийсь турок—так, я вже навчився розрізняти нації на цьому базарі націй—перейшов вуличку, й, трохи вагаючись затримав кроки перед нами. На його обличчі була збентежена, але радісна посмішка.

З такою самою радістю Лі-ханум подивилася на нього, але тільки на хвилинку. Потім вона видерла свою руку з-під моєї руки й, знову притискаючись до

мене, замахала обома руками перед обличчям. Турок спинився.

— Олмаз!—скрикнула Лі-ханум.

Турок підвів капелюха й, ніяково посміхаючись, відійшов і зник у темряві кривенької вулички.

Ми мовчки йшли по Великій вулиці. Я тільки спитав Лі-ханум, де вона спинилася в Стамбулі й одвів її додому. Ні про віщо ми не говорили. Вона не розповідала, я не питав.

Кілька день ми не зустрічалися. Я міркував так: у неї якась близька людина, було призначено побачення, я пошкодив. Але вночі, на подібній вулиці? Вона була в подвійно ніяковому становищі—і перед ним і передо мною.

Не знаю, чи так слід (може, це—міщанство), але жінка, що думає про когось іншого, вже не вабить мене. Хай їй біс! Хай вона займається своїм коханцем. Мені було навіть соромно, що я стільки часу, уваги, ніжности віддав цій жінці, так хороше думав про неї й про її працю, а вона в той час була звичайною жінкою, яких тисячі, мала якогось підозрілого коханця й побачення з ним на підозрілих вуличках. Мені не хотілося бачиться з Лі-ханум і говорити з нею. Я втратив усякий інтерес до неї.

*

Та ми все ж таки зустрілися ще раз.

Другий епізод з Лі-ханум мав місце на околиці Стамбулу, на давньому кладовищі султанів—у гарному колись Еюбі.

Туди їдуть Золотим Рогом, оспіваним у писаннях Теофіля Готьє, П'єра Лоті й Клода Фарера. Туди їдуть у маленьких пароплавах, „шіркетах"—вони спиняються що-п'ять хвилин то біля одного берега, то біля другого.

Так і тиняються шіркети від Стамбулу до Пери й од Пери до Стамбулу, аж поки не доїдуть до Еюбу.

Гей-гей! Романтики-французи вславили Золотий Ріг, як найгарніший куток земної кулі. Вода його, бачте, дійсно золота, а сонце якось на особливий кшталт відбивається в цій воді, а береги—сторожа мусульманського світу, а Еюб—варта цієї сторожі. Гей-гей! Я не побачив цієї краси. Вода Золотого Рогу—у масних плямах, з його майже непорушних хвиль визирають якісь стовбури й рештки затоплених барок, а по берегах, на кожній пристані чатують тепер суворі поліцаї в англійському умундируванні. Мінарети відсунулися на задній план, а на передньому стоять тартаки, якісь склади, бідони з нафтою. Так, тої давньої краси я не побачив. Я побачив інше. Я помітив, як молода Туреччина видирається з лабет отієї безглуздої романтити, як димарі заступають місце мінаретів. Посуньтеся, мінарети, вам скоро не буде місця на обрії! Оспівуючи романтику ісламу, европейці підлабузнювалися до його некультурности, підлещувалися,—а турецький нарід мав далі тягти ярмо відсталости, і в родині так званих цивілізованих націй було місце тільки для його, нікому нешкідливої, романтики, для пасивности, а не для динамічної творчої акції. Я побачив, що турецький нарід ударемнив пришелепуваті співи своїх „друзів" і став над романтику.

Зійшовши на останній зупинці, я через галасливий базарчик, через мовчазне подвір'я мечету, де за гратами тюрбе сховано клейноди султанів, пішов угору на кладовище.

Чому турецькі кладовища такі занедбані? Чи було це й раніш? Мені й тут хотілося думати, що тільки останнім часом мусульман занедбав кості своїх дідів, що це теж вплив часу. Проте—не беруся це твердити. Але я обійшов чимало кладовищ—і скрізь однаково.

Там, де кінчаються міські мури, поза брамами Топкапу, Едірне-капу, Еюбу—на кілометри простяглися довкола Стамбулу кладовища. Кажуть, що спочиває поза міськими мурами щось біля десяти мільйонів чоловіка. І скрізь—звернені до Мекки подвійні пам'ятники, подібні до великих цвяхів, сиротливо визирають з гущавини бур'яну. Доріжки поросли бур'яном, і його колючий дріт дере черевика. Я пройшов один раз кілька кілометрів вздовж мурів і в цьому царстві мертвих не зустрів живої людини. Здається, немов зі смертю зникає й пам'ять про людину, немов посаджено мертвяка в могилу (турки, ховаючи своїх мертвяків, не кладуть їх, а садовлять)—і кінець. Більш нікому він не потрібний—хіба не прекрасно, коли б отак воно й було?

Та втім—не беруся запевняти.

З вершечка Еюбу я побачив довкола таке саме. Занедбані монументи, по два цвяхи на надмогильній плиті, занедбані доріжки, колючий бур'ян. Та мене в Еюбі, власне, цікавило не царство мертвих, а та країна живих, що її бачиш з цієї найвищої в Стамбулі гори.

Заходило сонце десь під Едірне, і на тлі червоного неба безладним натовпом виступали мінарети. Були мінарети й мечети, ще освітлені вибліском проміння, але то на східній стороні. Скоро й вони почорнішають і зникнуть у темряві.

Сонце, сідаючи, грало й на великих палацах Пери, під його останнім промінням, що безсило відступало перед ніччю, червоніли то шість мінаретів Ахмет-султана, то модерний шпиль семиповерховика біля Галатської вежі. Між Еюбом і мечетами вставав морок, і згасали в ньому масні плями Золотого Рогу. Та все, що лежало на захід од гори, ще було освітлено сонцем. Скоро й там закотиться сонце—сонце зайде поза мінаретами.

Нанизу, на освітленій рівнині, я побачив якусь чоловічу постать. Чоловік пильно вдивлявся в пам'ятники на горі. Потім він зняв капелюха й помахав ним.

Я почав шукати очима, кого це вітає чоловік з під горба. Не мене ж! Позаду себе, ще трохи вище, біля гарного мармурового пам'ятника з золотим літерами по зеленому тлі я побачив Лі-ханум. І тут вона вже не ховалася, а пішла впрост до мене.

— Ваш апарат із вами?—швидко спитала вона.

Я вдарив рукою по кобурі з фото-апаратом.

— Так, але вже темно фотографуватися.

— Це нічого. Зробіть вигляд, ніби фотографуєте. Ну, хоча б оцей пам'ятник.

Голос її тремтів, вона, видко, хвилювалася.

Мені все ж таки пощастило сфотографувати той надгробник. Ця фотографія й зараз передо мною. На передньому плані вертикальна дошка з кам'яною чалмою вгорі (небіжчик був хаджі) і з довгим написом про чесноти вмерлого. Потім—надгробна плита, а поза нею ще вертикальна дошка з вибитими трояндами—звичайний турецький визерунковий мотив. Фотографуючи, я на хвилинку озирнувся назад, до долу. Таємничого чоловіка вже не було. Він як у землю провалився, десь між долішніми пам'ятниками.

Потім ми сіли на могилі.

— Я мушу вам пояснити—сказала Лі-ханум.

Її хвилювання значно зменшилося, коли й вона побачила, що отой загадковий привітальник десь зник.

— Я мушу вам пояснити—повторила вона.

Я страшенно не люблю, коли мені розповідають щось інтимне. Це найкращий засіб навіть найближчу людину перетворити в запеклого ворога—вислухати її інтимне. Отак бувають собі взаємини—нічого, взаємини, непогані.

Зустрічаєтеся обидва з інтересом. І раптом покортить чоловікові розповісти вам щось з дуже інтимної галузи. Розповість, а за хвилинку пожаліє, що це зробив. І після того почне уникати вас, ніяковіти зустрічаючися, а згодом із люттю буде згадувати вас:

— „Оце та людина, що знає моє інтимне... Та ще як знає: з моїх власних слів.“

Я страшенно не люблю вислуховувати щось інтимне. Хай я краще сам домислюсь до нього, принаймні людина не матиме, завіщо мене ненавидіти.

Сказавши про це Лі-ханум, я узяв її під руку й ми почали мовчки спускатися на долину, до пристані. Ховаючи свою ніяковість од її інтимного, що я ненароком аж двічі підгледів, я присилював себе пустувати, співати, бігати...

Ми збігли з узгір'я й раптом почули за собою прискорені кроки. Якийсь турок поспішався наздогнати нас.

Довкола було вже майже темно. Десь попереду наближався галас вечірнього базару, кав'ярень і метушливих вулиць. Ми озирнулися назад. Червоне тло було порізано фантастикою безформних могильних цвяхів, що немов коливалися у вечірньому повітрі. Турок наздогнав нас майже при виході. Його обличчя не було знайоме ні мені, ані, очевидно, Лі-ханум.

Він щось сказав, сміючись і простягаючи руку. Лі-ханум зашарілася і сказала мені пошепки, щоб не чув невідомий:

— Він думає, що ми, тут... дайте йому кілька піястрів, бо як зрозуміє, що ми чужинці, можемо потрапити до караколу.

Я вийняв 10 гурушів для чоловіка, який думав, що ми ходили на турецький цвинтар того саме, чого ходять

у вечірню сутінь молоді люди на цвинтарі України, Франції й першої-ліпшої країни.

За п'ять хвилин ми сіли на шіркет, простуючи до Нового мосту, додому.

*

А згодом, пливши на „Чічеріні“ до рідних берегів, з випадкової розмови двох пасажирів, що не бачили мене, бо я лежав поза запасним штурвалом і дивився, як крутиться лот, я дізнався що:

— ще в інституті Лі-ханум познайомилася з турецьким політемігрантом і одружилася з ним, а чоловік незабаром повернувся до Туреччини;

— вона обрала собі за спеціяльність вивчення Близького Сходу, щоб бути інтересами ближче до коханого;

— поїхавши до Туреччини, Лі-ханум протягом кількох місяців не могла побачити чоловіка, бо не хотіла, як чужоземна громадянка, притягати собою увагу поліції до нього.

Пасажири дивувалися геройству молодої жінки, що мала мужність, живши по тих самих містах, де й чоловік, нічим не скомпромітувати його й дорученої йому справи, відмовляючись від зустрічей хоча б і з додержанням конспірації. Пасажири дивувалися цьому, а я дивувався власній дурості й негідній підозрілості зіпсутої людини, що бачить довкола тільки зіпсутість. Лише кілька років відділяє нас од доби революційної романтики; лише кілька років тому я був свідком, а може й співучасником подібних романтичних вчинків, а от нині я забув запал самовідданости й самопожертви, породжений у вогні революції, і по-міщанському тлумачив незрозумілу вже мені красу душі Лі-ханум.

А зазирнувши якось, вже вдома, до кешенькового словника, я дізнався, що „олмаз“ зовсім не чоловіче ім'я а турецький вислів заборони:

— Не можна.

І цими рядками я хочу принести свій жаль і свій сором вам, Лі-ханум, бо мені дійсно сором за свої думки в ті два епізоди з вами:

на кривенькій півтемній вуличці Пери біля вогнів домів розпусти й життя

і на осяяному західнім сонцем цвинтарі Еюбу, над могилами десяти мільйонів.

ПАТРІОТИЗМ КАБІНДЖІ МИХАЙЛА ВОЛОДОМИРОВИЧА

Великих кадрів російської еміграції я в Туреччині вже не знайшов. Графи й князі роз'їхалися по серйозніших країнах, де можна інтригувати, де можна гратися в російський Кобленц, де є кому з тобою оті кобленци розводити. Лишились у колишній турецькій столиці самі покидьки. У вересні 1927 р. їх було тільки 3.000. Турецька влада обмежила місце перебування російської еміграції виключно межами Стамбулу з околицями.

Росіяни грунтовно захопили в Стамбулі три професії. Росіяни там: шофери, кельнери й повії. Кажуть, що по всіх трьох фахах громадяни колишньої російської імперії не мають собі конкурентів.

Перше враження першого вечора на Пері: темнувато, напівосвітлені вітрини зачинених магазинів, безліч авт, дзвінки рідких трамваїв—і руська мова. Існують на Пері квартали, заселені посплiч росіянами. Є завулки з російськими ресторанами—в „Тіграні“ мені подавали пристойні й чемні молоді люди військової виправки.

Першого вечора, зачувши руську мову, я спинився на розі, під зупинкою трамваю, і роблячи вигляд, ніби чекаю потрібного мені номера, прислухався до розмови двох росіян.

Говорилося про те, як важко стало заробляти в Стамбулі, що треба мати не менш од 3.000 лір (тоб-то карбованців), щоб одкрити невеличке хоча б „діло". Помітивши, що я пропустив уже кілька вагонів, емігранти відійшли кудись далі. А я подався за хлопцем у студентській кашкетці, що меланхолійно посувався по вулиці.

Студентська кашкетка підійшла до вікна тютюнової крамнички, вона ж російська книгозбірня, й меланхолійно перебрала кілька книжок - засмальцьованих і обдертих. Ці книжки давно вже перечитані студентською кашкеткою. Вона поклала книжки й меланхолійно поплентаталася далі. У мене було враження, що й завтра так само цієї ж години підійде студентська кашкетка до тютюнової книгозбірні, перегорне кілька затрушених книжок, нічого не візьме й меланхолійно поплентається далі.

Чим живуть оці всі люди?

А чимсь живуть таки! Жевріють, очевидно. Найщасливіші ті, що влаштувалися по кафе й ресторанах (є „Киев", два „Петрогради") чи мають дані торгувати власним тілом. Прекрасно живуть шофери.

Михайло Володимирович—кабінджі на пляжі „Флорія". Мій земляк.

— Значить, ви з Київа?—спитав він першого ж дня:—значить ви пам'ятаєте гімназію Петра?

— Пам'ятаю,—кажу,—це така гімназія була, куди приймали тих, що їх повикидали зо всіх гімназій.

— Правильно!—радісно вскрикує Михайло Володимирович:—мене самого з трьох гімназій викинули, а потім до Петра прийняли. Значить, ви справді киянин.

Ми довго говорили про Київ.

Скінчивши в Київі гімназію Петра (а може й не скінчивши—це все одно, бо гімназія була спекулянтська й знань не давала жодних), Михайло Володимирович десь,

очевидно, пересидів благополучно воєнні роки (чи не він це, бува, так заповняв колись анкети: „Ваше відношення до військової повинности?—Негативне!"). А на початок лютневої революції він потрапив до Петрограду.

— Я що? Я Леніна з Троцьким у Смольному охороняв. Я там на варті скільки раз стояв!—любить розповідати він.

— Чого ж ви тут опинилися, на „Флорії"?

— А...

Був Михайло Володимирович і в гетьмана, не погано говорить українською (принаймні, краще від самого гетьмана), але не любить чомусь згадувати про цей час. Після вигнання гетьмана Михайло Володимирович—в Одесі.

— Мобілізували денікінці. Мобілізували, а сами відбирають підписку, що я, мовляв, пішов добровільно. Ну, побачив я таку справу, бачу—погане діло. Сів на пароплава, та й до Константинополю.

І про перші часи свого емігрантського життя Володимир Михайлович так само розповідати не любить. Проте, дуже пишається з того, що був він піонером пляжної справи.

— Думаєте, турки зробили оцей пляж? Ні, он тут далі є село Кучук-Чекмеджі, так біля самого моря іроди живуть, а ніколи не купаються... Кажуть, ніби море брудне. Ну, яке ж воно брудне?

І Михайло Володимирович підходить впрост до хвиль Мармурового моря, пильно вдивляючись у них. Не може такого бути, щоб Мармурове море, його море, те море, що омиває його пляж,—було брудне.

Михайло Володимирович не розуміє, що для турка, який тричі на день за магометовим законом омивається, море дійсно брудне. Довго ще житимуть релігійні традиції

серед простого турецького народу... Але ця традиція зовсім навіть непогана. Очевидно, вона й виробила подібне ставлення до морської води.

А пляж „Флорію“ зробили, дійсно, не турки, а англійці. І дійсно—за допомогою російських емігрантів. Там є два великі пляжі й один маленький, простіший. Великі обидва обслуговується й відвідується, здебільшого, росіянами.

Михайло Володимирович похожає по пляжу в трусиках і колоніяльному шоломі. Це його вбрання. Він чорний, майже, як мурин. Його 20 кабінок завжди мають клієнтуру. В сусідніх кабінджі номери гуляють.

Коли я кілька раз викупаюсь і погріюсь на сонечку, Михайло Володимирович гріє в чайнику над трісками воду й кличе мене пити чай.

— Справжній лептон, не такий, як у турків. Я люблю, щоб у мене хороший чай був.

Ми п'ємо чай, розмовляючи на політичні теми.

Два моменти боляче дошкуляють Михайла Володимировича: жидівське засилля й кемалізм. До євреїв у нього звичайне емігрантське ставлення, хоч і прислужає він на пляжі буржуєві емігранту Фельдману, стереже його речі й приносить йому воду сполоснути ноги.

— А правда смішно, коли жиди у війську командують?—шукає він у мене співчуття.

— Чому ж смішно?

— Та смішно ж! Якось дивно!

Турків він нехтує теж по-емігрантському.

Дивна річ! Ці банди малокультурного російського міщанства, збанкротувалої російської інтелігенції, прийшовши на чужу землю, перш за все почали з призирством ставитися до хазяїв цієї землі. Принісши сюди свою ідейну убогість, духову й фізичну розпусту, сприявши тому, що ім'я росіянина стало подібним до найнікчемнішого

Терсіта з Іліяди, вони вважають себе на десять голів вищими од турка, що переміг імперіяліста, не затруївся отою отрутою й кінець-кінцем запровадив лад на своїй землі. Турки бо—азіяти! Турки бо—нижча раса!

І коли тепер турок нехтує білого емігранта й намагається ліквідувати еміграцію не лише з почувань призязни до нас, то нікому з емігрантів ніколи не спаде на думку, що вони самі спричинилися до такого ставлення. Ну, звичайно, у своїх власних очах вони бо—носії великої ідеї слов'янства, евразійства...

Михайло Володимирович любить запевняти, ніби кемалізм тримається тільки на багнетах, ніби справжні турки не визнають цього ладу. Цікаво, хто це такі, оті „справжні“ турки? Емігранти, поки не відірвалися остаточно від російського терену, поки там ще залишалися якісь звязки, поки жевріла надія на повернення,—сплітали йолопські побрехеньки про нас, очікуючи що-дня перевороту. У нас люблять говорити, що еміграція нічого не навчилася, навіть більш, вона випробовані методи оцінки ворожого політичного ладу спромогається переносити й на інші країни - і тепер плещуть емігранти нісенітниці про близьке повалення ладу в Туреччині. Десять років очікування притупить хоч яке почуття. Не можна сказати, щоб еміграція переконалася в нашій силі—вона просто інтелектуально не досить розвинена, щоб належним чином оцінити ворога. Десь жевріє надія може й досі, але вона подібна до надій на друге пришестя... І еміграція займається не небесними справами, а своїми земними. Звідци й цікавість до Туреччини, звідци й надії на повалення кемалізму.

Але еміграції Михайло Володимирович так само не любить. Він пишається, що не має нічого спільного з нею.

— Я тут з 1919 року!—вихвалюється він: — та мать їх, оцих емігрантів! Врангель? а на . . . він мені здався?

Любить розпитувати Михайло Володимирович про порядки в СРСР. Його цікавить, чи в нас лад—певний, сталий. Дисципліна дуже цікавить Михайла Володимировича.

— Я за те, щоб порядок був! Я люблю свою службу справно сповняти! От я, як і в війську був, все робив, що мені накажуть. Троцький наказував—я робив. І гетьманові теж чесно служив, поки він...

Очевидно, якесь там непорозуміння у Михайла Володимировича з Павлом Скоропадським було. Не без того. Не любить він розповідати про гетьмана.

— А от як повернусь, теж чесно служитиму. Я за дисципліну й за порядок!.. Я б наприклад... з мене хороший би начальник гепеу був...

І перебиває сам себе:..

— А правда, що до гепеу тільки жидів приймають?

— Ні, неправда.

— А мене прийняли б?

— Є в ГПУ таке місце, куди б вас охоче прийняли, якщо за вами грішки якісь лишилися.

— І ніяких грішків за мною нема. Я на всю еміграцію положив!.. Я ж завжди за порядок був! Що вони тут інтриги всякі розводять та інтервенції?.. А до поліції теж не прийняли б?

Незручно мені якось дуже одверто говорити з Михайлом Володимировичем. Простак він, простак, а що як доповість куди слід, що я більшовицьку агітацію в голому вигляді розводжу? Заберуть мене отак у трусиках. Гола агітація, скажуть...

Отже й доводиться легенько балакати, легенько спростовуючи нісенітницю, на прикладах з емігрантської преси

(до речи—сам Михайло Володимирович її не дуже поважає) розвіюючи емігрантський контр-революційний дурман.

От, наприклад, Михайлові Володимировичу не подобається наша зовнішня політика. Що воно за приятелювання таке з турками?

— Раніш, як їхав царський посол по Пері, так ніхто дорогу перейти не смів! Поліцаї козиряли, у фрунт ставали!.. А тепер консул там якийсь. А от поб'є хтось морду вашому консулові, так хіба більшовики війну туркам за це об'являть? Не об'являть же! А все тому, що з азіятами приятелюєте.

Якраз того часу ми прочитали телеграму з Варшави про напад емігранта на співробітників радянського консульства. У цьому мій приятель кабінджі теж бачить занепад нашого міжнародного впливу: приятелювали з усякими там полячишками, от і доприятелювалися.

— Ви турецьких слів вивчаєте і намагаєтеся з турками по-турецькому розмовляти. Думаєте, вони вас за це поважатимуть. Азіяти. Ви йому по-руському говоріть і морду бийте.

— А ви морду били туркам, Михайле Володимировичу?

Звичайно, кабінджі нікому морди не бив, бо як побив би, вислали б з Туреччини. Кабінджі—у великій дружбі з поліцією. Не знаю, чи виконує він якісь спеціяльні доручення, але розповідав мені Михайло Володимирович, як торік організовано замах на Кемаля-пашу і як російський емігрант, втершися в довір'я змовців, позраджував їх усіх поліції.

*

А певного ранку, приїхавши на пляж, я знайшов великий заколот. Розповідали про якийсь інцидент між Михайлом Володимировичем і черговим поліцаєм.

Емігрант Фельдман не любить вживати трусиків. Він роздягається й ходить по березі, в чому мати родила. Якась лікарша (теж з російської еміграції) поскаржилася поліції, що з її веранди видко отаку непристойність.

Прийшов поліцай, склав протокола й докоряючи Фельдманові, кинув таку фразу:

— Це ж вам не Росія!

І тут зовсім несподівано до інциденту встряв кабінджі, той самий мій Михайло Володимирович, що в таких гарних взаєминах з усією поліцією й що завжди був за порядок і дисципліну.

— Як не Росія? А ти думаєш, що в Росії дозволяють голим ходить? Ти думаєш, що Росія—це Азія тобі? Та він же з Росії вже скоро десять років, він емігрант!..

Дуже образився кабінджі на турецького поліцая за Росію й трохи не кулаками викинув його з пляжу.

Я вияснив, що власне образило Михайла Володимировича й викликало в нього оту хвилю патріотизму. Виявляється, зовсім навіть не те, що дикунство й непристойність були кваліфіковані, як щось спеціяльно російське. Обурило Михайло Володимировича якраз те, що емігранта й спекулянта, буржуя Фельдмана поліцай вважав за представника Росії...

— Адже Фельдмана викинули з Росії—кричав мені Михайло Володимирович:—викинули вже десять років тому.

І додав трохи заспокоївшись та наливаючи собі й мені справжнього лептона, досить таки брудного:

— Як і мене.

ЕМІГРАНТ ФЕЛЬДМАН ДИВУЄТЬСЯ

Ми з румунським громадянином Фельдманом гріємося в гарячому піску Флорії, в 25 клм. од Стамбулу, на березі прекрасного Мармурового моря.

Лагідні хвилі Мармари! Немов, дійсно, розтоплений мармур—на колір, а як обгорне тебе ця білясо-зелена хвиля, не пініста, не бурхлива—ех!..

На обрії проходили різнопрапорні пароплави, десь уліво, двома самотніми скелями, стирчали собачі острови (туди антанта 1920 р. вивезла славетних стамбульских собак і потруїла), просто на нас біг по воді гідроплан, розганяючись, щоб перелітіти до Сан-Стефано, а ми лягли в м'який пісок і говорили... про Харків.

Про Харків, бо в румунському пашпорті домнуле Фельдмана, в графі „місце народження" стояло:

— Харків.

І другий мій приятель, колишній вихованець гімназії Петра в Київі—Михайло Володимирович, нині головний кабінджі пляжу, щиро обурювався:

— Ну, чи не підла нація? Яке вони мали право видати йому румунського пашпорта, коли він народився в Харкові? Ну, не хочеш вертатися, так живи по емі-

грантському пашпорту, як інші! . А він—румунський громадянин... Тху.

Не тільки ображений російський патріотизм говорив у мойому кабінджі. Роздирало його ще почуття заздрости: купивши собі румунського пашпорта й зробившися з „господина"—„домнуле", має змогу Фельдман пересуватися по всій Европі, а російського емігранта тримають у Стамбулі, навіть на азійський берег не пускають, з нового ж року взагалі Кемаль загрожує кудись вислати.

Було жарко, хотілося як-найбільше увібрати в себе сонця, хотілося відпочинути, щоб аж до нової відпустки вистачило, а домнуле Фельдман настирливо розпитував про Харків:

— Ну, а як Катеринославська вулиця, на місці?

— А що їй робиться?

— Хороша вулиця!

Хоч і слід бути за кордоном як-найбільшим патріотом, я не міг стриматися й одверто висловив усе, що думаю про цю „хорошу вулицю". Домнуле Фельдман здивувався:

— Ні, не кажіть, хороша вулиця. Там у нас кілька домів було. Знаєте, великий один такий проти каланчі. Як він, стоїть?

— А стоїть.

— І ще один, на розі Дмитріївської, здоровенний, поверхів на шість.

З якоїсь газетної хроніки врізалося мені в пам'ять, що той будинок належав раніше князеві Шаховському, і я обережно висловив свій сумнів. Мій знайомий відповів стилем Івана Олександровича Хлестакова:

— А можливо що й не наш. Знаєте, давно це було, скоро 10 років... А от на Пушкінській, може бачили?— Пушкінський в'їзд є, так на розі вже наш будинок. Там підчас війни два поверхи погоріло...

— Можете радуватись: відбудували вже ваші два поверхи.

— А хто?

— Та не пам'ятаю, хто там тепер за хазяїна. Здається якась професійна спілка.

Мій знайомий замислився.

— Скажіть,—спитав Фельдман,—як ви думаєте, віддадуть нам ці доми?.. Та ні,—перебив себе самого,—я не про сьогодні говорю, я ж не дурний, і радянська влада не дурна, а от років за десять—п'ятнадцять...

— ... коли хтось подурнішає?

— Ні, я думаю, що ми почекаємо ще років 10-15 а потім будемо павертатись. Тоді буде розмова з вами.

— А от Михайло Володимирович інакше думає. Він хоч зараз ладний повернутися, аби його за старі ділишки не чіпали та роботу дали.

Кабінджі підтримує:

— Навіщо Фельдманові повертатися? Його мамаша концесію взяла в турків та відсипає йому що-місяця 200 лір на „Тюркуаз"... Там же у вас тюркуазів нема.

„Тюркуазу", розкішного емігрантського ресторана з кількома залями у нас нема, але це ще нічого: побенкетував би Фельдман і в Діловому клубі, та мамаші з 200 лірами що-місяця—він у Харкові не знайде.

Я ще обережніше висловив своє побоювання: навіщо радвладі йти на розмову з Фельдманом, коли й без фельдманів упораємось? Я розповів, як відбудовано Харків, скільки нових домів споруджено, скільки бруків направлено, як у нас скрізь у центрі асфальтові тротуари... Розповідаючи, помітив, що мій співбесідник слухає мене більше з ввічливости, ані на крихту не вірячи в те, що я говорю. І тут не його зненависть до нас виною, а ясне розуміння, що вони сами, оті харківські багатії, залишаючись

при владі, ніколи б нічого подібного не зробили. Де ж там якимсь більшовикам зробити!

Потім я пішов одягатись. На прощання Фельдман ще раз спитав:

— Значить, поки домів не повертають? Ну, доведеться почекати. Може політика ваша зміниться...

Я вдячно стиснув руку цьому ворогові радянського ладу: коли він стільки впевнений в нашій міці, що лише за 15 років чекає „зміни політики“, то яка велика певність має бути в нас самих!

ДЕЩО ПРО ЖІНКУ

З домнуле Фельдманом ми зустрілися знову того ж, здається, дня в поїзді Адріянопільської залізниці, вертаючи до столиці. Мене щойно кондуктор виставив із якогось порожнього купе, де я, приваблений тишею й затінком, хотів трохи поспати після гарячого сонця. Кондуктор дуже чемно щось довго пояснював по-турецькому, але мої знання обмежуються виключно цифрами, назвами залізничих станцій і запитанням „кач пара?“. Зрозумів я тільки з жестів—універсальна мова!—що чомусь треба перейти до іншого місця в тому таки вагоні. Я скорився й за кілька кроків зустрів Фельдмана поруч із польським консулом—також постійним гостем пляжу.

Вже моя доля така—польські дипломати мене не люблять. Пан консул пересів до іншого місця, а домнуле Фельдман нагадав мені, що в турецьких поїздах є спеціяльні місця для жінок. Я, очевидно, не зрозумів турецького напису на цьому купе.

Жінку розкріпачено, але збереглися ще старі обмеження стосунків між чоловіками й жінками. Тепер ці обмеження вже більш скидаються на привілеї для жінок. У поїзді, метрополітені, трамваї—є спеціяльні місця тільки

для жінок, де чоловік не має права сісти, але ніхто не забороняє жінці сідати серед чоловіків.

Одна з найсерйозніших реформ Кемаля-паші—реформа побуту. Вона неможлива була без розкріпачення жінки. Скасовано многоженство, скасовано чадру, скасовано чоловічу опіку над жінками. Жінка одержала навіть право голосу на парламентських виборах.

Раніш жінка не могла з'явитися перед чужим чоловіком із незаслоненим обличчям. Навіть через вікно визирнути без чадри вона не могла. Не в супроводі чоловіка із своєї родини, жінка не могла піти на вулицю й до театру. Як-найсуворіше виконувалося заповіт із Корану: сімейне життя, інтимне життя мусульманина—релігійна таємниця. Це прикриття релігійної таємниці поширювалося на всі галузі побуту.

Якось на околиці Стамбулу біля брами Едірне-Капу я зустрів двох жінок, що при моєму наближенні закрилися чадрами. Але то був єдиний випадок, то було на околиці, а до того ж жінки були старі й негарні. Коли іноді—дуже рідко—я зустрічав на вулицях жінок під чарфе, мені, перш за все, приходило на думку, що напевне жінка вживає старого звичаю виключно з егоїстичних міркувань, що напевне ця жінка не дуже гарна. Бо майже всі жінки турецькі, що я їх бачив без чарфе—дуже гарненькі.

В Анатолії, особливо в глибині її, далі від культурних центрів, жінки під чадрою зустрічалися частіш. Цивілізація шириться ступнево.

Але, не вважаючи на кемалеву реформу, лишилося чимало старих забобонів.

До моєї товаришки в Стамбулі мусила прийти одна турецька письменниця... Це для нас була ціла подія. Побачити жінку, розкріпачену аж до того, що вона пише,

її читають, її знають. Ми з нетерплячкою чекали цієї візити.

Письменниця прийшла в супроводі ще одної дівчини. Це—її сестра.

— Яке має ця відношення до турецької літератури, крім того, що її сестра пише?—спитав я.

Мені роз'яснили, що самій жінці прийти в гості не личить хоч і прийшла вона не до чоловіка, а до жінки.

Я розповів про це панові Фельдману, коли в нас зайшла мова про жіночі обмеження чи привілеї. Він ані крихти не здивувався.

— А як же інакше? А у нас хіба не так?

От я і не міг пригадати, як воно в нас було. Як воно тепер, я розповів емігрантові. Як воно раніш—він розповів мені.

Жінка чи дівчина, живучи самотньо, не має права прийняти в себе гостя. Мусить бути хтось при цьому, або треба піти до спільної кімнати. Жінка чи дівчина не може відвідати кімнату самотнього чоловіка—це непристойно.

Жінка не може пройти по вулиці з чужим мужчиною під руку—це свідчить про наявність інтимних взаємин. Жінці не можна курити цигарки на вулиці.

З такими поглядами виїхав із нашої країни чимало (вже скоро десять) років тому пан Фельдман. Так, це стара Росія, з її старим побутом. Це філістерство переможено, його навіть важко уявити собі. Звичайно, смішно було б зводити досягнення 10-ти років до подібних дрібниць, але з отаких крихиток і складається побут, складається оте, що цупко тримає тебе в своїх пазурях хоч хто б ти був. Можна чи ні? На різниці між дозволеним і недозволеним будується людські взаємини, людську мораль...

Пан Фельдман чимало дивувався. Я йому співчував: я так само чимало дивувався тому, що бачив у европеїзованій Туреччині.

Моя знайома торік жила в турецькій родині. Це сприяло вивченню турецької мови, побуту, життя - якраз того, над чим працювала моя знайома. Їй раптом одмовили від кватирі. Чому? Вона не могла зрозуміти. Стороною дізналася, що хазяйка комусь говорила:

— До неї багато знайомих ходить...

Хіба це не подібно до старої умови кватирної хазяйки самотньому кватирантові „жінок не водити"? І хіба, щось таке ви уявляєте тепер у нас?

Я був у турецькому театрі. Там жіночу ролю виконував мужчина, як у салдатській виставці „Графіня Ельвіра". Я купив для грамофону кілька турецьких пісень — жодного жіночого голосу. В іншому театрові, в турецькій п'єсі я бачив на сцені жінок, але то були гречанки. Турчанки прилюдно не виступають. І наша знайома письменниця, хоч і соромилася прийти до нас сама, має славу розпутної жінки—може, тому як раз, що пише романи про кохання і навіть—жах!—виголошує доповіді через радіо.

Так то Туреччина! Туреччину Кемаль-паша брутальною рукою реформатора кинув на кілька сторіч уперед, а їй важко призвичаюватись... Але пан Фельдман, харківський інтелігент й домовласник?

Пан Фельдман, цікавившись нашими шлюбними справами, питає:

— Чи може молодий хлопець одружитися, не поспитавши батьків?

— А чому ні?—дивуюся я.

— Ну, я розумію, що формально вони йому заборонити не можуть, але чи не трагедія для них, коли син їх не слухається, і сам вибирає собі наречену?

Звичайно, для міщанської родини в цьому може полягати трагедія. Але й розумних міщан у нас перетравили 10 років. Та Фельман мислить ще психологією десятирічної давнини. Він, наприклад, вважає, що шлюб мусить складатися після згоди батьків обох сторін.

Хіба не було так десять років тому? Хіба нема таких шлюбів зараз в Одесі? там у міщанських родинах ставиться дві вимоги:

цнота нареченої,

професійний квиток нареченого.

Та наша молодь, наше найкраще—вони видерлися з пазурів старого побуту—і якийсь великий землемір моралі переставив межу між дозволеним і недозволеним. У нас мислять тепер інакше.

Щиро бажаю того ж самого й турецькій молоді.

ЯК Я БУВ КОНТРАБАНДИСТОМ

Два рази я себе почув у становищі контрабандиста. Досі я бачив контрабандистів тільки в опері „Кармен“, де вони гарно співали в полотняному шинку, дряпалися по дерев'яних горах, стріляли з бутафорських рушниць і взагалі жили не без приємности.

Проходивши іноді поза лаштунками та послухавши розмов отих пачкарів про тарифну відпустку й КРК, я бачив, що живеться контрабандистам, дійсно, досить таки приємно.

Але згодом, на власній таки шкірі, я переконався, що не таке вже воно легке й безтурботне оте життя.

Вперше це було в Стамбулі. Я поспішався на „Чічеріна“. Пароплав мав одійти о 3-ій, і тому вже о пів на 4-у я летів на авті по крутих вуличках, що з'єднують Перу з Галатою. На досвіді мандрівки „Аданою“ я переконався, чого варт розклад пароплавного руху, але в мене було маленьке побоювання, що турецька митниця може мене затримати надовго.

Ото ж я летів в авті, зовсім не вважаючи на красу міста, що я його залишав. Їхали ми, очевидно, тими самими вуличками, що зробили на мене таке враження

підчас в'їзду до Стамбулу. Дві колії трамваю, один крок бруку між трамваєм і тротуаром, а тротуар теж завширшки на 2 кроки, не більш. По обидва боки—великі доми, банки й контори. Чисто, рухливо й моторошно від швидкої крученої їзди.

Я цих вуличок не бачив, бо думав про митний перегляд.

Щоб полегшити собі митну процедуру, я запросив із собою свого приятеля-турка. Ми кинули мого чамайдана на прилавок у митниці й почали чекати догляду.

Коли ще їздили до Анатолії, я силкувався виявснити мету митного перегляду. Чого саме шукають? Чого неможна везти? Скажіть мені—і я, як лояльний гість цієї країни, не покладу до своїх речей отого забороненого.

От, наприклад, як ми виїздили з Одеси. У мене було певне уявлення, чого вимагає митниця від мандрівника. І тому ввесь догляд тривав там 3 хвилини. Але тут ніхто не міг сказати. І вже дивлячись, як рука турецького урядовця розкриває мій чамайдан, я почув од свого товариша:

— Кажуть, що золота не можна возити.

Золота! Я зітхнув з полекшенням. Якби в моєму чамайдані було золото, я, вірте слову, не потрібував би жодного митного догляду. Повірте, що мандрівник із золотим чамайданом знайшов би засіб не розкривати його на митниці.

— Треба дещо заплатити, чи так?—спитав я у свого приятеля, стежачи за руками урядовця.

Приятель образився й розсердився на мене.

— Як платити? У Туреччині можуть бути тільки законні податки. За перегляд не платиться.

Я не хотів сваритися на прощання з молодим турецьким націоналістом і не завважив йому дечого з моїх спостережень: у молодій Туреччині—старі люди...

Урядовець подивився тільки на першу річ у чамайдані. Був це перкалевий халат із якимись золотими літерами. Я купив його за 4 крб. 50 коп. (очевидно, здерли з чужинця втричі). Він мене дуже цікавив, бо ті золоті літери на спині халату, як мені говорили—підпис султана. Тепер таких халатів не носять, тепер, очевидно, халатів неноситимуть взагалі. Отже, виходив з халату якийсь подвійний символ умерлої Туреччини.

Урядовець подивився на халат, на мене, на мого приятеля й щось сказав турецькою. Мій приятель зареготавсь.

— Що він таке сказав смішне, Гасан-бею?—спитав я. Гасан-бей реготався далі:

— Він сказав: „а може він це продасть?" Ну, кому ж ви продаватиме в Росії отакий перкалевий халат? Кому він там потрібен?

— Гасан-бею,—промовив я,—а, може, треба йому дещо дати?

Але Гасан-бей знову відсунув неприємне питання.

— Як вам не сором!—обурився він.

Урядовець після халату не придивлявся ані до жодної речи й зачинив чамайдана. Я запер його на замок і взявся за ручку. Але рука урядовця ще лежала на чамайдані. Він пробурмотів оті самі слова:

— А, може, він це продасть?

— Гасан-бею! Тут не обійдеться без ліри!—застогнав я. Лір у мене вже було обмаль.

— Та що ви таке верзете! Бачте, він уже ліпить.

Урядовець дійсно наліплював червону бандерольку. Я взявся знову за ручку. Але й він знову поклав свою руку на чамайдан. Почулися ті ж самі слова, ще й з якимсь додатком.

— Що він говорить?

— Він каже,—почервонів Гасан-бей,—що треба щось дати.

Я кинув урядовцеві 50 копійок, а Гасан-беєві погляд переможця й вибіг з чамайданом до каїків.

Вдруге я почув себе контрабандистом в Одесі. І уявіть собі, знов через той самий проклятущий халат.

Роздивляючися мої речі, молодий доглядач сказав:

— Новий.

І відклав халат набік.

У мене речей було значно менше від норми. Бо я ж не барахолити їздив за кордон. Я пояснив, для чого мені отой перкалевий халат ціною в 4 крб. 50 коп.

— Він новий, на жаль—сказав хлопець: —якби тут були якісь плями, хоча б чорнилом, можна було б пропустити. А так—нова річ.

І подивившися на моє старенькé вічне перо, що визирало з кишені, сказав:

— У вас, здається, є чорнило?

Я не схотів користатися з затушкованої поради й відповів сухо:

— Підчас переїзду вийшло все чорнило. Можу вам дати олівця, якщо хочете щось записати.

Халата було відкладено, а в конторі митниці мені сказали:

— От статут. От параграф. А це другий. Дуже неприємно, але ви мусите заплатити мита 62 крб. 50 коп.

Я подивився до статуту. Все було цілком правильно:

„Параграф один: за нові речі шовкові, вишивані мишурою—125 крб. за кіло.

„Параграф другий: а також і за нешовкові".

Все було правильно. Я мав приплатити ще 62 крб. 50 коп. Але це був надто великий накладний видаток, і я пішов до начальника митниці.

Я спробував довести йому, що не на продаж везу отой халат, а для такої потреби, щоб продемонструвати своїм слухачам підчас доповіди в будинку ім. Блакитного подвійний символ старої Туреччини. Але начальник дивився на мене вороже—і я вдруге почув себе жахливим контрабандистом. Почувалося, що міряє мене начальник поглядом і оцінює:

— Напевне шовкових дамських панчох навіз і пудри Коті. Цікаво, куди він оце все заховав?

І коли погляд начальника знизився аж до мого животу, я з жахом уявив собі, як почнуть мені зараз різати шлунок і шукати контрабанди.

Я злякався. Коли з одного боку—власні 62 крб. 50 коп. з другого—символ та ще й ворожий,—переважує перше. Хай йому біс отому халатові. Неможна, та й неможна. Обійдеться і без демонстрування символів.

Я не схотів бути контрабандистом, хоча дуже веселе оце життя—сновигати по дерев'яних горах й пити щось із картонних келихів в шинку Лілас-Пастія...

СОНЦЕ ПОЗА МІНАРЕТАМИ

Останні гості посідали в каїки, трап піднято. Бряжчить коловорот, намотуючи котвицю. Зараз рушимо. Прощай, Туреччино.

Я стою на кормі й вдивляюся в широку панораму Стамбулу. От коли переконуєшся, як це дійсно гарно. Тепер я можу на хвилинку погодитися з Готьє і Фарером.

Метушня на рейді, безліч пароплавів, клубки диму й сонце, що заходить за мінаретами якогось великого мечету—ось моє останнє враження від цієї країни.

Було щось біля 7-ої, і сонце сіло поза Еюбом. На тлі вечірнього неба особливо чітко рисувалися—рисувалися, а не малювалися, бо фарб уже не було—складним мереживом горби, мечети, мінарети, старий акведук.

Сонце знизилося й потрапило як раз у центр між двома мінаретами, так, що обидва перерізали своїми чорними смугами його червоне тло. Сонце заходило поза мінаретами.

Мені це здавалося символом сучасного цієї країни. Сонце поза мінаретами! Був час, коли пишно красувалися мінарети на сонці, коли були вони господарями країни, як колись суворі лицарські фортеці баронів і маркграфів.

Але впали й замки феодалів, впадуть і мінарети з мечетями.

Сонце поза мінаретами! Воно ще не зайшло, але швидко зайде. Сонце зайде поза мінаретами—і помре назавжди стара Туреччина ісламу. Завтра сонце зійде над Туреччиною молодою, відновленою, визволеною з-під кайданів святошства, східнього ледацтва, безглуздої романтики.

Сонце світитиме не мінаретам Магомета, а димарям заводів турецьких трудящих.

Мені хотілося бачити символ у сонці, що немов спинилося поза двома мінаретами на горі.

Пароплав рушив. Ми довго йшли Босфором. Уже було зовсім темно, коли ми потрійним гудком одсалютували дачі радянського повпредства в Буюк-Дере, майже при виході в Чорне море. Капитан Дмитро Дмитрович умовився про цей салют із нашими товаришами—і з невеличкого клаптика радянської території нам відповіли, тричі моргнувши електрикою ліхтарів при вході.

Хвилі билися сердитіш, нас почало гойдати: з Чорного пішла велика холодна течія. Миготнули вогні маяку—і ми в радянському морі.

ЗМІСТ

ТОГО Ж АВТОРА:

Як воно там за кордонами... Видання „Черв. Перцю". Харків, 1927, стор. 52.

Сто годин на добу. Видавництво „Пролетарій". Харків, 1928, стор. 95

Істукрев. Популярний підручник історії українських революцій. ДВУ 1928, стор. 80. (Малюнки Л. Каплана).

СВІТОВЕ ПИСЬМЕНСТВО

(Переклади)

Берковічі Конрад.— Іліяна. Переклад з англ. мови О. Бургардта. Ст. 128 . . . . ц. 70 коп.

Золя Еміль. – Шахтарі. Переклад О. Левицького. Вступна стаття В. Іванушкіна Ст XIV+271 . ц. 1—10 к.

Келлерман Б.— Тонель. Переклад М. Рильського. Ст. 272 . . . . ц. 1—10 к.

Лондон Джек.—Жахливі Соломонові острови. Переклад з англійської мови І. Попова. Ст. 202 . . ц. 80 коп.

Фрік Ріхард.—В обіймах полярної ночи. Переклад з шведської мови В. Гладкої та Е. Корякіної. Ст. 120 . . . . ц. 65 коп.

Меріме Проспер.—Коломба. Переклад з французької мови В. Підмогильного. Редакція і вступна стаття А. Ніковського. Ст. XIII+148 . . . . ц. 1 крб.

Гамсун Кнут.—Бродяги. Роман. Портрет і передмова автора до українського видання. Ст. 424— . . . ц. 3 крб.

Данрі—В полоні морському. Переклад М. Зубаровського. З ілюстраціями. Ст. 340 . . . . ц. 1—25 к.

Мопасан Г.—Життя. Роман. Переклад з франц. мови Б. Козловського. Редакція і вступна стаття проф. С. Савченка. Ст. LIX+224+III . . . . . . ц. 1—80 к.

Мопасан Г.—Любий друг. Роман. Переклад В. Підмогильного. Ст. 314 . . . . ц. 2 крб.

Мопасан Г.— Сильна, як смерть. Роман. Переклад В. Підмогильного. Ст. 207 . . . . ц. 1—60 к.

Мопасан Г.— Оповідання. Переклад Б. Козловського. За редакцією пр. С. Савченка. Ст. 350 . . . ц. 2—25 к.

Панаїт Істраті—Михайло. Юнацтво Адрієна Зографі Михайло. Роман. Передмова Панаїта Істраті. Авторизов. переклад з рукопису. Ст. 174 . . . ц. 1—25 к.

Бальзак О.—Горіо. Переклад з французької мови В. Підмогильного. Редакція і вступна стаття С. Родзевича. Ст. XLII+239+III . . . . ц. 1—70 к.

Пушкин А.—Вибрані твори: Поезії, поеми, драматичні твори, проза в перекладах українських поетів та письменників. Редакція і вступна стаття Н. Филиповича. Ст. XL+204+XII . . . . ц. 2—20 к.

Літературна бібліотека

Бордуляк Т.—Оповідання. Редакція та вступна стаття А. Ніковського. Ст. XXVI+270 з портретом автора . . . . ц. 1—20 к.

Винниченко В.—Вибрані твори. Вибір і вступна стаття О. Гермайзе. Ст. XL+256 з портретом автора ц. 1—35 к.

Винниченко В.— Записки Кирпатого Мефістофеля. Вступна стаття А. Річицького. Стор. XXIV+320 ц. 1—50 к.

Квітка Основ'яненко Д.—Вибрані твори, т. І. Редакція і вступна стаття А. Шамрая. Ст. LXII+266 +XVI з портретом автора . . . . ц. 1—50 к.

Квітка-Основ'яненко Г.—Вибрані твори, том II. Редакція і вступна стаття А. Шамрая. Ст. 200+XX ц. 90 коп.

Кобилянська О.—Новелі. Редакція і вступна стаття Б. Якубського. Ст. XLIV+228 з портретом авторки . . . . ц. 90 коп.

Кобилянська О.—Земля. Повість. Вступна стаття Филиповича П. Стор. XXVII+410 з портретом авторки . . . . ц. 1—50 к.

Кобилянська О.—У неділю рано зілля копала. Оповідання. Вступна стаття П. Филиповича. Стор. LXIV+225 з портретом авторки . . . . ц. 1—25 к.

Коцюбинський М.—Вибрані твори. Редакція, вступна стаття та примітки Ан. Лебідя . . . . ц. 90 коп.

Коцюбинський М—Fata Morgana. Повість Редакція, вступна стаття та примітки Ан. Лебідя. Ст. XLIII+ +172 з портретом автора . . . . ц. 50 коп.

Котляревський І.—Енеїда. Редакція і стаття Айзенштока. З портретом І. Котляревського. Ст. XLVI+ +251 . . . . ц. 1—30 к.

Костомаров М.—Чернігівка. Бувальщина з 2-ої половини XVII в. Редакція й вступна стаття О. Гермайзе. Ст. LXXXVIII+239+XVIII . . . . ц. 1—25 к.

Куліш П.—Поезії. Вибір, редакція і стаття М. Зерова. Ст. LXIV+126+XIV з додатком та портретом автора . . . . ц. 90 коп.

Куліш П.—Чорна Рада. Хроніка 1663 р. Стаття, редакція і примітки О. Гермайзе. Ст. XXXII+216 з портретом автора . . . . ц. 1 крб.

Мартович Лесь.—Вибрані твори. Редакція та вступна стаття М. Могилянського. Ст. XLVII+206 з портретом автора . . . . ц. 1—10 к.

Мирний П.—Лихі давнє і сьогочасне. Редакція та вступна стаття Б. Якубського. Зміст: Лихо давнє і сьогочасне. Лихі люди. Ст. XXXIII+158 . . . ц. 75 коп.

Мирний П.—Білик І.—Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман на 4 част. Редакція та вступна стаття Б. Якубського. Ст. LXXX+464 з портретом Мирного і Білика . . . . ц. 2 крб.

Нечуй-Левицький І.—Микола джеря. Повість. Вступна стаття й редакція А. Ніковського. Ст. XLV+174 з портретом автора . . . . ц. 80 коп.

Олесь О.—Вибрані твори. Лірика. Драматичні етюди. Редакція та вступна стаття П. Филиповича. Ст. XLVII+158 . . . . ц. 70 коп.

Руданський С.— Поезії. Лірика. Приказки. Переклади та переробки. Вибір і стаття В. Герасименка. Ст. XLII+138 з портретом автора та знимком могили . . . . ц. 1 крб

Самійленко В.—Вибрані твори. На загальні мотиви. Антологія. Лірика. Сатиричні поезії. Переклади. Вступна стаття, примітки й редакція Ол. Дорошкевича. Ст. 55+256 з портретом автора і знимком групи українських письменників . . . . . . ц. 1—20 к.

Свидницький А.—Люборацькі. Сімейна хроніка на 2 частини. Редакція та стаття М. Зерова. Ст. 286+ +XIV . . . . ц. 1—20 к.

Свидницький А.—Оповідання. Редакція, вступна стаття і примітки М. Зерова. Ст. LV+127+XX з портретом автора . . . . ц. 1—10 к.

Стороженко О.—Вибрані твори. Редакція і вступна стаття А. Шамрая. Ст. XLVI+312 з портретом автора . . . . ц. 1—25 к.

Тобілевич І.—Карпенко Карий.—Вибрані твори. П'єси. Переднє слово, примітки й редакція Ол. Дорошкевича. Ст. XLII+190+XXIII з портретом і автографом автора . . . . ц. 90 коп.

Франко І.—Борислав сміється. Повість. Редакція С. Пилипенка. Стаття О. Дорошкевича. Ст. XLV+ +336 . . . . ц. 1—50 к.

Франко І.—Поезії. Редакція та вступна стаття М. Зерова. Ст. XLV+140 . . . . ц. 60 коп.

Шевченко Т.—Поезії т. І. Текст впорядковано історико-літературним товариством Української Академії Наук під редакцією акад. С. Єфремова і М. Новицького. Ст. 478 з автопортретом та автографом ц. 1—60 к.

Шевченко Т.—Поезії т. II. Текст впорядковано історико-літературним товариством Української Академії Наук під редакцією акад. С. Єфремова і М. Новицького. Ст. 484 з портретом автора і автографом . . . . ц. 1—60 к.

Щоголів Я.—Поезії. Вибір і передмова М. Зерова. Ст. XLIV+96 з портретом автора . . . . . . ц. 75 коп.

Черемшина М.—Село вигибає. Новелі з гуцульського життя. Редакція та вступна стаття М. Зерова. Ст. 206 з портретом автора . . . . ц. 75 коп.

Галицька та буковинська поезія XIX в.—Вибір. Передмова і примітки Б. Якубського. Ст. XL+ +168+XXVII . . . . ц. 1—25 к.

Рання українська драма 25.—Редакція і примітки П. Руліна. Ст. LXXII+0+XIV . . . . ц. 1—60 к.

АДРЕСИ:

Правління Книгоспілки: Харків, Горяїновський пров., 2.
Філій „ Київ, вул. Воровського, 48.
Одеса, вул. Лассаля, 12.
Дніпропетровське, просп. Карла Маркса, 103.

Ціна 1 крб. 20 коп.

Оправа 25 коп.

СКЛАДИ ВИДАННЯ:

ХАРКІВ, Горяїновський пров., 2.
КИЇВ, вул. Воровського, 48.
ОДЕСА, вул. Лассаля, 12.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, просп. К. Маркса, 103.